



# Debrecen mesterséges kiemelkedései

HALMOK, DOMBOK, LAPONYAGOK,  
FÖLDVÁRAK ÉS RÉGI TEMPLOMOK  
MÉG FELLEMLHETŐ SZENT HELYEI

XXI. századi jelentés





*A Nagysándor József-halom*



*A Telek-halom*

## Debrecen mesterséges kiemelkedései

Halmok, dombok, laponyakok, földvárak  
és régi templomok még fellelhető szent helyei

*XXI. századi jelentés*

A DÉL-NYÍRSÉG-BIHARI TÁJVÉDELMI EGYESÜLET

KIADVÁNYA

2000

# ELŐSZÓ HELYETT

*A magyar táj nagyon szép!*

A kötetet szerkesztette:  
Gyarmathy István

Színes fényképek:  
Andics Árpád fotóművész

Tervezte:  
Vetró Mihály

Nyomtatta:  
Vider Plusz

A címlapon és a hátlapon:  
a zeleméri Csonkatorony

A kiadvány megjelenését  
a Környezetvédelmi Minisztérium támogatása  
tette lehetővé.

Éppen hazafelé tartottam Arnótról Debrecenbe, a Bükk aljáról az Alföldre, amikor belém villant ez az egyszerű, mégis fenséges gondolat.

A hegyek lába alatt kanyargó úton haladva, a Sajóvidék kedves, történelmünk dicső és hősi vagy igencsak borús napjait idéző települései (Ónod, Muhi, majd Tiszaújváros) után egyszer csak ott a Tisza. A Magyar folyó ezüstösen hömpölygő, (sajnos mára számtalanszor meggyalázott) széles szalagján átkelve a hajdani ártéren vezet az út, a tavaszi szél által borzolt smaragdzöld búza és tengeritáblák között, melyeket számomra oly természetesen törnek meg a csapongóan repülő bibicek által látogatott, fodrozódó belvízfoltok, ahol nyugodtan nézegetheti magát az ég.

Polgár, majd Görbeháza, s köztük az ősi ártér utolsó megmaradt darabja, a csodálatos Nagy-Kapros. Pród után újra szikes gyepek és halastavak, s a Keleti Főcsatornán is átkelve a Hajdúhát végtelen szántói között halad az út nyílegyenesen. Elérem Böszörményt, és még mindig a táj szépsége tart fogva, s egyszer csak az alkonyi égen feltűnnek a Tóció völgy halmainak sziluettjei, majd távolabb Zelemér némán az ég felé meredő ősi tornya. Józsa, s mielőtt horgonyt vetnék Debrecen Ó-kikötőben még egy megszokott, mégis mellbevágó élmény: a város nagyon is mai lakótelepei...

Igen, nagyon szép a táj mormolom, de nem állhatom meg az összehasonlítást: vajon milyen lehetett akkor, amikor valamelyik, a múlt homályába vesző nép, egy letűnt korban a nemrég látott halmokat emelte? A Tisza hatalmas élőlküdtető árama – legalábbis az elmúlt tízezer évben – idáig már nem ért fel, volt helyette más: a mai csatorna helyén kis patakként kanyargó, sőt hajdan talán szinte folyóvá duzzadó Tóció (micsoda völgyet vajt a mai Bodaszőlő alatt!), amire a középkorban még két vízimalom is települt, s Debrecen nemes városát kiöntéssel fenyegette...

A Tóciótól nyugatra, a Hajdúhát lankás vidékén a mai szántók helyén végtelen löszpuszták terpeszkedtek, bizony ezek változatos növényvilágát hiába keresnénk, már a bronzkor embere is ekét eresztett ebbe a zsiros, termékeny talajba. Itt-ott a láthatár egyforma síkját a mai nemesnyáras fásítások helyett tatárjuharos lösztölgyesek, ligeterdők törték meg, amik azonban a löszpusztát mégsem formálták erdőssztyeppé úgy, mint a Tóciótól keletre zöldellő roppant őserdők, vagy ligetes pusztai tölgyesek a Nyírség homokbuckákkal tarkított táját.

Itt, ezen a különlegesen változatos tájhatáron telepedtek meg azok az ősi kultúrák, amikről ma már csak a néhol szántáskor előbukkanó cseréptöredékek, no meg a halmok tanúskodnak.

Mik ezek a halmok? Ősi szentélyek, csillagvarták, áldozóhelyek, főemberek temetői, ártól biztos lakóhelyek? Erről mások talán többet tudnak. Annyi biztos, hogy egyik-másik a piramisok kistestvére, azok kortársa, s azt sem szabad elfeleldni, hogy nemcsak egy eltűnt kor emberéről tanúskodnak, de a tájról, s annak élővilágáról is. Arról a tájról, ami még a mainál is szebb volt, vagy inkább úgy fogalmaznánk: aminek még a mai visszfénye is nagyon szép.

Gondolatban visszatérek egy ilyen, még ma is viszonylag ép halomra. Ha felmászom a tetejére, az első, amit tenni szoktam, hogy körültekintek, s megcsodálom az elem terülő táj képét (mai napság a csodálat helyét egyre gyakrabban a szomorúság, neagyj' Isten a kétségbeesés váltja fel.), Alföldön mindig nagy dolog, ha a madarak távlatát kölcsönvehetjük. A láthatárról a szem aztán önkéntelenül is a földre téved, s ha szerencsém van, ott díszlenek azok a növények, amik hajdani hatalmas hazájukból, a löszpuszták fűtengeréből ide, ezekre a halmokra vonultak vissza, talán azért, hogy a világ múlandóságáról elmélkedjenek, vagy ha az elmélkedés a mi jussunk, legalább azért, hogy a múlandóságra, és az örök megújulásra figyelmeztessenek.

Azt hittük, a halmok megmenekültek. Ezredévek óta velünk vannak, s még további évezredekig itt lesznek. Ezt ma már törvény is szavatolja. Az egyik legnagyobb halom, a Széchenyi-halom bányává gyalázása megingatta ezt a reményt.

A magyar táj nagyon szép – írtam az előbb. Kunhalmok nélkül, a természet máig megmaradt élő szigetei nélkül ez a táj se nem magyar, se nem szép. Ne engedjük, hogy így legyen!

Kis kötetünk szerzőit két dolog köti össze: mindannyian debreceniek, és mindőjüket megigézték napjaink újra felfedezett kincsei, a kunhalmok.

Remélem itt közölt írásaik a debrecenieket és másokat is meggyőzik arról: a halmokkal érdemes foglalkozni, érdemes megismerni, megérteni és megóvni őket, úgy is mint természeti és történelmi múltunk őrzőit.

BUDAYNÉ KÁLÓCZI ILDIKÓ:

## A HALMOK ÉRDEKÉBEN VÉGZETT TEVÉKENYSÉGEINK

„Lenn az alföld tengersík vidékin...” idézzük gyakran Petőfit, pedig aki gyakran jár errefelé az biztos állíthatja, hogy vannak azért kiemelkedések. Az itt élő népek által kurgánnak, korháznak emlegetett dombok egy része ma is megtalálható az Alföld kötött talajú (nem homokkal borított) területein. A kunhalom elnevezés pontatlan, hiszen jóval korábban alakultak ki, mint ahogyan a kunok építhették volna, de ezen a néven váltak közismertté, így a szóhasználat továbbra is megmaradt.

Györffy István ma is elfogadott meghatározása szerint ezek a halmok olyan 5-10 méter magas, 20-50 méter átmérőjű, kúp vagy félgömb alakú mesterséges képződmények, melyek legtöbbször víz mellett terülnek el, temetkezőhelyek, sírdombok, őr- vagy határhalmok. Néha vízmentes helyen is fellelhetők. Ma már tájképileg is hozzátartoznak az alföldi tájhoz, és történelmi értékeket is rejtene magukban. Régészeti kutatások bebizonyították, hogy nagyrészüik rézkori, bronzkori telep, temetkezés; szarmata, germán, honfoglaláskori temető, Árpád-kori templom valamint sírok és néha valóban a kunok nyomait őrzik. A hazaiakhoz hasonló kurgánokat csak tőlünk keletre, a sztyepterületeken láthatunk. Ez bizonyára összefüggésben van a honfoglalás előtti vándorlásainkkal.

Az emberek régen sokkal inkább tisztelték a halmokat, a helyi hagyományok alapján ismerték jelentőségüket. Később a technikai fejlődés – sok minden más ősi tisztelete mellett – ezt is háttérbe szorította, a nagyobb terméshozamok érdekében beszántották, az egyenesebb szántóföld kialakításához, építkezésekhez, kényelemből elhordták.

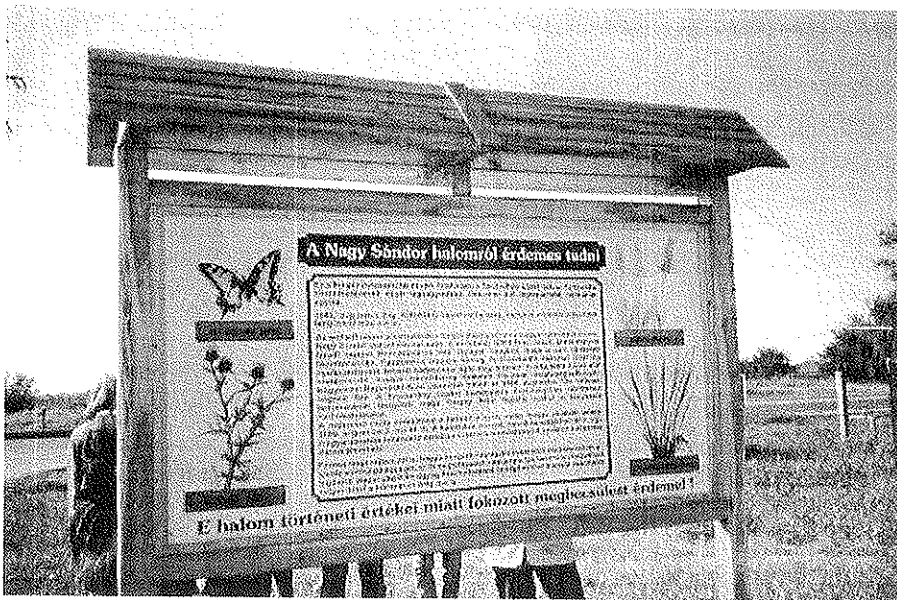
Ma már azonban egyre többen felismerték sokrétű értékeit. Néhány elszánt halom-kutató hatására szerencsére az 1996. évi LIII. törvény a természet védelméről 23. § (2) alapján valamennyi halom védett! Tehát semmiféle károsító tevékenység nem végezhető rajta (pl. beszántás, kaszálás, építés, megbontás, elhordás, tűzgyújtás), s minden munkához, még a rekonstrukcióhoz is nemzeti parki igazgatósági engedély szükséges.

A Szerző Egyesület két tagcsoportja 1992 óta ismerkedik behatóbban a halmokkal, s végez rekonstrukciós tevékenységet. Ezen tapasztalatok alapján a

millemcentenárium tiszteletére 1996-ban (még a törvény megalkotása előtt) meghirdettük az "Egy iskola – egy kunhalom" projektet. Ez egyszeri programnak indult, de azóta is tart. 25-29 csoport kapcsolódott hozzánk, most már határon túlról is. Szakmai segítségünkkel és biztatásunkkal különböző szinten kapcsolódhatnak az érdeklődők a munkába lehetőségeik, idejük szerint. A halmok megismerése, hulladékmentesítése mellett értékeik feltárása, kevés esetben rekonstrukciós munka végzése történt. Viszont az biztos, hogy ennek hatására is sokkal több diák, felnőtt (több százas nagyságrend) veszi észre környezetének eme értékeit. S ők biztosan nem károsítják majd a halmokat.

A halmokkal kapcsolatos tájékoztatást, egyéb kiadványokat, szakmai segítséget, információt kérhetnek a Szerkő és a Dél-Nyírség Bihar Tájvédelmi Egyesületektől. A Szerkő Egyesület szívesen veszi az érdeklődők bekapcsolódását az Egy iskola – egy kunhalom projektjébe, melynek célja ezen értékek feltérképezése, s vagy diákok vagy más csoportok védnöksége alá való helyezése. Cím: 4034 Debrecen, Sőregi J. u. 6. 52/314-810. A programról részletesebb információhoz lehet jutni kiadványainkból és az internetről: [www.extra.hu/szerko](http://www.extra.hu/szerko).

*A Nagysándor-halom ismertető táblája, fotó: Buday Tamás*



Jelen esetben a Debrecen és környéki halmokból bemutatunk néhányat. Egyrészt arra törekedtünk, hogy a halmok különféle értékeire rámutassunk, másrészt a komplex megközelítés fontosságára is szeretnénk felhívni a figyelmet, hiszen mindenkinél lehet találni valamit, ami miatt kötődik, s ekkor jobban óvja a számára fontosat. A BIOCÉN Klub által koordinált bejárásokban szakmai segítséget adott Papp László botanikus, Buka László halomkutató, Lesku Balázs, aki jelenleg a Hortobágyi Nemzeti Park munkatársa. A cikk végéhez csatolt térképen jelöljük a Tócsó-völgy bemutatott halmait.

## DEBRECENI ÉS KÖRNYÉKI HALMOK

### *Kokasló-halom vagy Nagysándor-halom*

A Tócsó völgy egyik nagyhalma (123 m tengerszint feletti magasság, relatív magasság 12 m). Korábban Kokasló volt a neve, de amióta Nagysándor József tábornok innen figyelte az Újváros felől érkező orosz sereget, tiszteletére róla nevezték el (bizonyítottan 1883-as adatok szerint).

Történelmi emlékhely ma is, de egyesek kevésbé tisztelik (hulladéklerakónak használják).

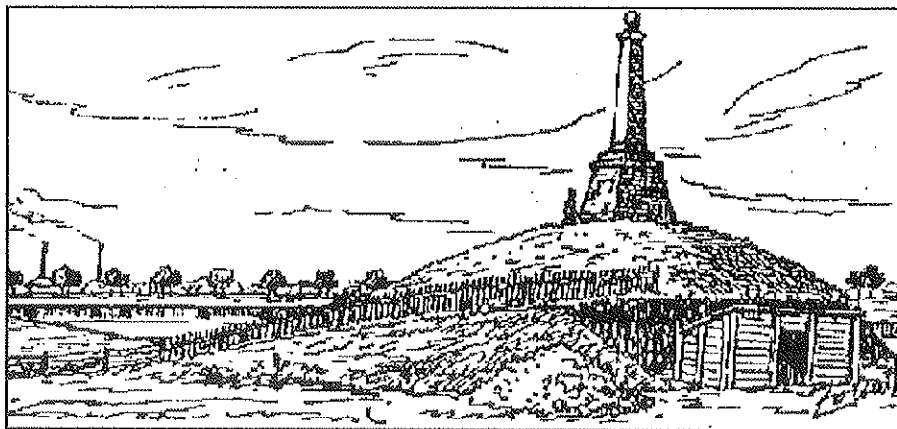
A halmon álló nyolc méter magas emlékmű (obeliszk) felirata így szól: „E halomról vezényelte Nagysándor József honvédtábornok 1849. augusztus 2-án a szabadságért hősi elszántsággal küzdött honvéd csapatokat a tízszer nagyobb orosz haderővel szemben. A csata elveszett, de hős honvédeink emléke örökké élni fog.” Az emlékművet 1899. augusztus 2-án állították fel. Érdekes megfigyelnünk, hogy az emlékmű mellett állva jól tanulmányozható a Hajdúhát.

A múlt század elején települt ide egy téglá- és tetőcserépező kemence (majd téglagyár), s az agyaggödörből a mátai út mindkét oldalán többször lettek régiségeket, népvándorláskori szarmata sírokra, római kori maradványokra is akadtak. A vastag sárga agyagrétegben gyakoriak a hordó és méhkas alakú üregek, melyek még keletkezésük idejében hamuval, pernyés földdel, konyhahulladékkal, ép és összetört edényekkel teltek meg. Az ilyen üregeket európaszerre kezdetleges műveltségű emberek lakóhelyének, éléskamrájának tartották. Sőregi János, a Déri Múzeum egykori igazgatója pedig a Nagysándor-halom körül előbukkanó üregekről kimutatta, hogy azok tulajdonképpen az ősfazekasok mesterségét szolgálták. A római kori gölöncsérek belőlük vágják ki a mesterségükhöz szükséges, könnyen formálható agyagot. Sőregi azt is bebizo-

nyítja, hogy ezek a felül többnyire szűk nyílású üregek sem lakásra, sem élel-  
miszer eltartására nem lehettek alkalmasak.

Botanikai értékei közül kiemelkedik az 1932-ben mellette megtalált öldök-  
lő aszat (*Cirsium furiens*), mely egy Erdély-Pannon endemikus faj, amit foko-  
zottan védenünk kellene. Most is a halomtól távolabb, pár száz méterre több  
ezer tő található belőle. (Sajnos az útépités miatt a 33-as főút melletti élőhelye  
felszámolódott, s még az áttelepítést sem valósították meg.)

Néhány löszre jellemző növényfaj található a halmon illetve a környékén.  
Ez a lágyszárú növényzet az egyik utolsó alföldi maradványa a hajdani lösz-  
pusztának, menedék a máshonnan kiszorult fajok számára. A taréjos búzafű  
(*Agropyron pectinatum*) és a mezei zsálya (*Salvia pratensis*) nagy tömegben  
megtalálható rajta. Sok régi botanikai adat van a halomról, mely szerint a kun-  
korgó árvalányhaj (*Stipa capillata*) tömeges itt. Jelenleg a halom déli oldalán nő  
jópár tő (bár erősen rágva), illetve az alján található még néhány. A halom ke-  
leti oldala felől egy zavart löszgyepben viszont elég sok árvalányhaj él. Rekety-  
tyelevelű gyújtóványfű (*Linaria genistifolia*) is él itt. (Élőhelye valószínűleg  
nemcsak kizárólag a halomra korlátozódik, hanem a halom környéki bolygatott  
gyepekben is megtalálható.) Néhol megvan az eredeti vegetáció, ott még él töb-  
bek között a pusztai csenkesz (*Festuca rupicola*). Nyugaton a halom a közepé-  
ig akáccal (*Robinia pseudo-acacia*) és alásfával (*Ptelea trifoliata*) benőtt. Liget-  
erdei fajok is előfordulnak pl. süntők (*Echinocystis lobata*), ezek nem éppen  
idevalók. Az északi oldal is alig tartalmaz értékes fajokat, trágyázás miatt egy  
eléggyé nitrofitá együttes alakult ki, de az is meglehetősen szegény fajokban pl.  
nagy csalán (*Urtica dioica*). A város a halom déli alját beültette jezsámmal  
(*Philadelphus coronarius*) és keskenylevelű ezüsthával (*Elaeagnus angustifolia*)  
valamint tamariskával (*Tamarix tetrandra*), ami bizonyos szempontból jó, de le-



hetett volna őshonos fajokat is telepíteni. Kőkényt (*Prunus spinosa*) délről na-  
gyobb mennyiségben találni. Déli oldalán egy vízenyős mélyedés van sok nád-  
dal (*Phragmites australis*) és néhány nedvesebb területre jellemző növényrel.

A halom környékén nagy a mozgás, lehet hogy folyamatos degradáció van,  
keleti oldalát télen szánkózásra használják. Kecskék, birkák elég erőteljesen le-  
gelik a halom oldalát, de itt is fellelhető a kunkorgó árvalányhaj elég szép számban,  
ám a rágás miatt termést nem mindig tud hozni.

Szükséges és lehetséges rekonstrukciós lépések: takarítás, gyomtalánítás,  
esetleg kaszálás. Karbantartását elkezdte a honvédség, évek óta ősszel lekaszá-  
lják, kissé letakarítják. 1996 óta védnökséget vállalt fölötté az Újkerti Általános  
Iskola, majd a Gárdonyi Géza Általános Iskola diákjai, akiknek egy része a kör-  
nyéken lakik. Ők próbálkoztak több-kevesebb sikerrel a kisebbségi önkormány-  
zattal a kapcsolatot felvenni, egy ideig rendezettebb viszonyok alakultak ki. A  
debreceni önkormányzattal is felvette egyesületünk a kapcsolatot, s a szabad-  
ságharc 150. évfordulója alkalmával felvetettük, hogy nyilvánítsák emlékhely-  
lyé, de sajnos nem koronázta próbálkozásainkat siker.

A Dél-Nyírség-Bihari Tájvédelmi Egyesülettel közösen, a debreceni önkor-  
mányzat szellemi támogatásával ismertetőtáblát állítottunk a halomhoz vezető  
útra. Amíg működött az autókereskedés, addig megvolt a tábla, később sajnos  
tönkretették. A mostani városrendezések következtében a 33-as útról jól látha-  
tó a halom, s elképzelhető, hogy ide ismét elhelyezzünk egy táblát.

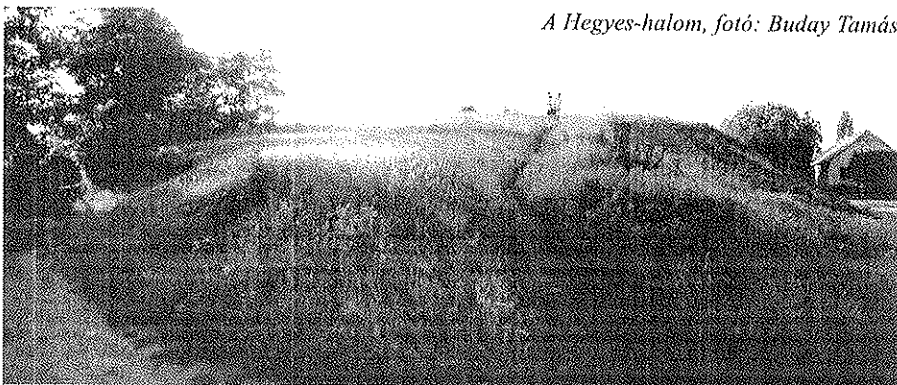
## Hegyes-halom

Debrecenben, a Torockó és a Cimbalom utcák sarkán található. Két oldalról  
utca, másik két oldalról házak veszik körül, teljesen beépített a környéke.

Viszonylag magas (7-8 m), nagy halom, bár északi és keleti oldala lehordott.  
Nyugati oldala egy magánkert területére esik. Tetején magassági pont van. Saj-  
nos az eredeti vegetáció már csak nyomaiban van rajta, nyáron kecskét legeltet-  
nek, télen szánkódombnak használják. Gyomfajok nagy számban vannak: bo-  
gáncs- és asztafajok, mezei iringó, ördögcérna, akác – ezeket évente eltávolítá-  
ni szükséges volna. Néhány ajakos, pillangós-, fészkes- és keresztesvirágú nö-  
vény tarkítja a gyept.

Mellette tájékoztató táblát állított és szórólapot adott ki a két szervező egye-  
sület 1999. április 22-én, a Föld Napja tiszteletére.





A Hegyes-halom, fotó: Buday Tamás

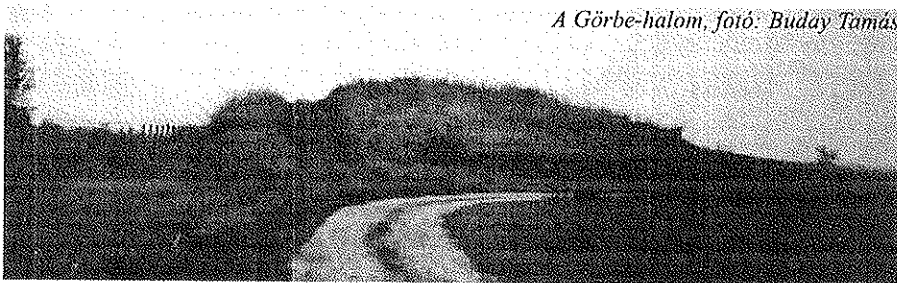
### Görbe-halom

A Hajdúháton, a régi Vulkán-telepen, a sporttelep nyugati kerítésénél található. Az ipari park kialakításakor vigyázni kell fennmaradására, ezt egyesületünk jelezte a debreceni önkormányzatnak.

Ma is használatban lévő földút kerüli ki, de sajnos egy régebben kialakított út vezet rajta át, mely az eróziós folyamatokat sűrgeti. Viszonylagos háborítatlansága miatt azonban még értékesebb löszpuszta-gyep foltok is találhatóak rajta a degradált gyeppen. Érdekesség, hogy a nád is megjelent rajta, aminek terjedését a védelem érdekében akadályozzák az Angyalföld téri Általános Iskola természetvédelmi Kiss Gabriella tanárnő vezetésével, akik védnökséget vállaltak rajta. Azonban ezt rendszeresebben kellene végezni ahhoz, hogy hatékonyabb legyen.

A gyeppen talált virágos növények közül néhány: mezei szarkaláb, rezed, pipacs, tarka koronafűrt, rekenyő, pusztai kutyatej, fehér mécsvirág, útifűvek, aszatok, bogáncsok. A lepkék közül találkoztunk a védett fecskefarkú lepkével, sakktábla-lepkével is.

Tájképi értéke jelentős, hiszen távolabbról is jól látható, jó kilátás nyílik róla a Tócsa-völgyre és Debrecenre.



A Görbe-halom, fotó: Buday Tamás

### László-halom és Szántay-halom

Egymástól 200 m-re található halmok a Határ út közelében. Az addig névtelen halmokat 1927-ben nevezte el Zoltai Lajos, amikor a debreceni múzeum régészeivel feltárást végeztek rajta. Ekkor az ún. veresfestékes temetkezés nyomait, festett edénytöredékeket találtak itt.

Az északabbi a László-halom, melyet a sepsiszentgyörgyi református Mikó-kollégium tanára, dr. László Ferenc emlékére neveztek el, aki az oltmelléki erődsí östelepeket tárta fel. Ez a halom a vasúttól 10-15 m-re, a Lóskúti u. 30. szám mellett van. Északi fele szántott, máshol gyomos.

A másik ettől délre van, rajta ház, tetején udvar (Lóskúti utca 50.). Nevét Szántay Aladár tiszteletére kapta, aki debreceni bíró volt, s az 1860-as években először ismertette nyomtatásban a Debrecen körül talált ősi tárgyakat, neolitikákat.



### Basahalom

Debrecen lakott területének szélén, a Nagytemplomtól délnyugati irányban, 4 km-re található a város leghíresebb halma (116 m tengerszint feletti magasság, relatív magasság 5 m). Határhalom a Tégláskert és a Tócsa csatornája közt, a Vértesi út elején. Joggal nevezhetjük a "város szellemi határhalmának" is, hiszen a régi cívis mondás szerint:

„akinek a kődökét nem a Basahalmán belül vágta el a bába – csak jött ment.” Vagy másképp: „Igaz debreceni pógár, a Basahalmán belül vágta el a kődökét.” Vagyis a hagyomány alapján a Basahalmon belül születettek az igazi debreceniek.

Mai nevét szomorú események után kapta néhány száz éve. A történelem folyamán a Debrecen alatt táborozó seregek vezéri sátrai itt álltak. Különösen a törökökkel kapcsolatban mondhatjuk ezt. Bartha Boldizsár krónikája szerint a Debrecen behódoltató Rusztán török nagyvezér hordatta össze 1543-ban a kör-

nyékbeli jobbágyok robotmunkájával. Bethlen Gábor ezen a kiemelkedésen tanácskozott Murtéza basával 1629-ben. E halmon táborozva kegyetlenül megsarcolta a várost 1660 tavaszán Szeidi Mehemed basa. A környék falvainak zömét az ő hadserege pusztította el, Debrecent nem bántotta, mert a civis város gazdagsága többet ért neki egy hatalmas tűzvész látványánál. A halom neve ezekre az eseményekre emlékeztet.

Erodált, lepusztult halom, amelyen még jól látszik Zoltai Lajos kutatásai pontosan a halom csúcsán. (1-1,5 m-es gödör, melyet vadrózsa-bokrok szegélyeznek.) A feljegyzések szerint 1906-ban 7 m mélyre ástak, s egy fával fedett, de már korábban kifosztott, több ezer éves sírt találtak, melyben egy kinyújtózott halott volt. Valószínűleg a „gödörsíros kurgánok népének” egyik gazdag harcosát temették el így. Feltehetően Rusztán basa csak méretét növelte meg vezéri sátrának helyet, jó rálátást keresve a város szélén.

Ma már minden oldalról megnyirbált, levágott, mai átmérője az eredetinek valószínűleg a fele lehet.

Növényzete változatos, mezofil jellegű, de főleg gyomok alkotják. Érdekessége, hogy hasonlít egy útmenti kaszált gyomflórára. Ennek lehetséges oka, hogy a Tócsó hajdani öntésterületei nagyon közel vannak hozzá, tehát az ott élő növények egy része felterjedt, és mivel kötött csernozjom talajból áll maga a halom, képes az oda felterjedt növényzet megmaradni. Állatvilágában az egyenesszárnúyak jelentősek, idetűved nappali pávaszem, boglárkalepke is.

A Szerkő Egyesület a Dél-Nyírség-Bihari Tájvédelmi Egyesülettel közösen tervezte, hogy a debreceni Basahalom „bemutatóhalom” legyen, amelynél a halmok értékeit lehet megismertetni, ahová a város iskolásai, az érdeklődők el látogathatnak. A Basahalom mellé 1997-ben helyeztünk el egy nagy ismertető táblát, de a halom tetejére felvezető rövid tanösvényt és két kisebb tájékoztató táblát is terveztünk elhelyezni rajta. Ezek egy év múlva készültek el. A táblák az általános botanikai, régészeti bemutatás mellett specifikusan ismertetik a kiválasztott halom jelentőségét is. A tanösvény fizikai elkészítéséhez (kitaposáshoz, táblák elhelyezéséhez) szükség volt „munkásokra”, s ebben a munkában segített a Tóth Árpád Gimnázium BIOCÉN Klubjának és a Fazekas Általános Iskola Oxigén Klubjának több képviselője, diákok, felnőttek. A basahalmi tanösvény megnyitó-átadó városi szintű ünnepe 1998-ban a Föld Napján volt a Debreceni Zöld Napok keretében. A halmok jelentőségét, a tanösvényt és egyesületünk munkáját Tóth Albert méltatta. Ezen a programon 80-90 fő vett részt. Ekkorra egy szórólapot is készítettünk a halmokról, kiemelten a Basahalomról és a Nagysándor-halomról. Azért róluk először, mert mindkét halom már korábban egyrészt a debreceni polgárok számára külön jelentőséggel bírt, másrészt a

városhoz közel, jól megközelíthető helyen van, harmadrészt veszélyeztetett, részben megbontott, viszonylag kis kárt okozna, ha többen látogatnák.

2000-ben a Basahalmon tervezzük a taréjos búzafű magjainak szórását (elsősorban a Nagysándor-halomról hozva a magvakat.)

## Kamarás-halom

A 4-es főúttól a Határ úttal majdnem szemben Hajdúszovát felé található. Egyike a környék legmagasabb halmainak (121 m tengerszint feletti magasság, relatív magasság 10 m).

„A középkori Kamarás-halma teleke nevű birtok emlékét őrzi és területét jelöli meg, amely már 1435 előtt is ember emlékezetet meghaladó idő óta debreceni polgároké volt.” – írja Zoltai Lajos.

Körbeszántott, de a halomtest nagyjából ép, kerekded, jellegzetes kurgánformájú. Növényzete közepesen degradált, melyben fölismerhetők a löszgyepfoltok elemei. A mezofil jellegű fajok a halom testén elég magasra feljutnak. Feltűnően nagy egyedszámban van jelen a budai imola, mely növény nemzetközi Vörös Listás faj (ritka és veszélyeztetett Európában). A halom alján jelentősebb a romlás (szedresedés), s a déli oldalon az akácodosás feltűnő.

Növényfajai közül a ligeti zsálya, a közönséges gyújtóvanyfű, kandilla, töviskes imola, aggófűvek, különböző pázsitfűvek szembeötlőek.

Állatvilágának jeles képviselője a védett imádkozó sáska.

Megjegyzés: önkormányzati védelem alatt állt már néhány évvel a törvény előtt. Most még inkább figyelni kellene kezelésére. A Ságvári Általános Iskola diákjai vállaltak védnökséget fölötté, néhány alkalommal voltak is kinn, de rekonstrukciós tevékenységre (akácmentesítés) nem tudtak vállalkozni.





## Mogyorós-halom

A Tóció bal partján, a debreceni Vértesi út végén, az AKSD-hez vezető út derékszögében volt, ma már nem látható, mert a városi hulladékdepó építésekor betemették.

Korábbi jelentőségét mutatja, hogy 1750 táján itt épült a Tócióra a város egyik vízimalma, mely 1848-ig működött.

Környéke teljesen gyomos, néhány akáccal benőtt.

## Szepes-halom (Pércsi-Nagyhalom)

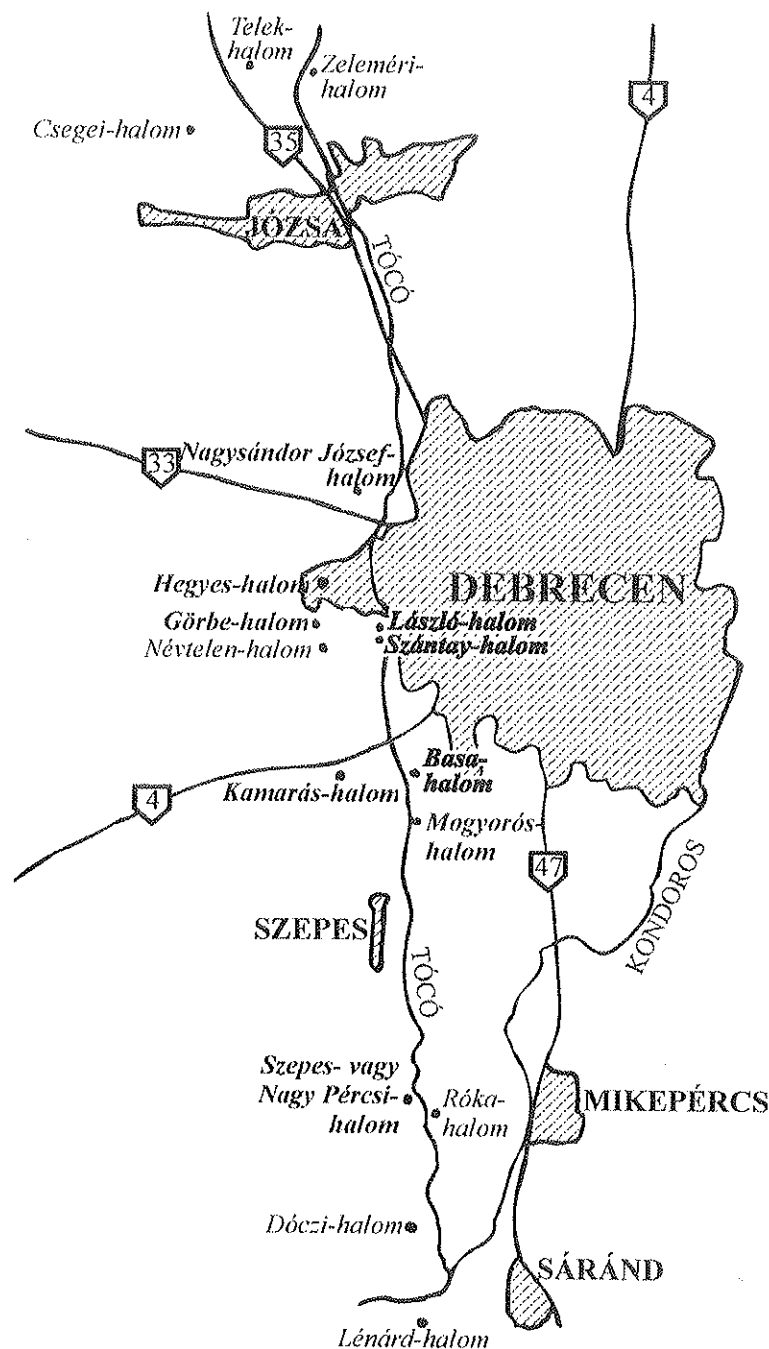
Határhalom Debrecen-Szepes és Mikepércs között Mikepércstől nyugatra 2,6 km-re, a Tóció jobb partján, ahol a Tóció metszi a mikepércsi határt.

A Tóció-völgy legnagyobb halma, tengerszint feletti magassága 111,5 m, relatív magassága kb. 7 méter, kerülete 250-300 m.

Növényzete erősen degradálódott, akácos, dús gyomvegetáció és nád a jellemző.

Alakja jellegzetes a rajta lévő fák miatt, amelyek mintha több szintben lennének. Régészeti felmérés feltáratlan.

A Szepes-halom, fotó: Andics Árpád



# A KUNHALOM PROJEKTHEZ

## AJÁNLOTT IRDODALOM

- BUDAY ANDREA 1996: *A kurgánok szerepe a biodiverzitásban* Természet Világa diák pályázat melléklete 1996. május
- BUDAY ANDREA – SZÁNTÓ JENŐ – BUDAYNÉ KÁLÓCZI ILDIKÓ 1996: *Kunhalom-kutatás és kunhalom-rekonstrukció a Hortobágy térségében* in: Tóth Albert szerk.: Ohattól Meggyesig 164-173. Természet- és Környezetvédő Tanárok Egyesülete, Budapest Ökológiai Kultúra \* Ökológiai nevelés sorozatában
- BUDAYNÉ KÁLÓCZI ILDIKÓ 1996: *Tóció-kutatás projekt módszerrel* Pályázati beszámoló a Köznevelési Modernizációs Alapítvány számára mscr. Debrecen KOMA/I/598. 38-70. oldal
- BUKA LÁSZLÓ 1996: *Gondolatsor arról, amit alig ismerünk, s mégis szülőföldnek hívunk I. II. III.* Kun-halmaink neveiről Kilátások halom-ügyben Szókimondó, Hajdúszoboszló kulturális havi folyóirata 3-7. szám
- BUKA LÁSZLÓ 1996: *Csillagvizsgálók az Alföldön? Így is lehetett...!* Főnix, Történelem-Műveltség-Hagyomány Alma Mater Alapítvány, Debrecen
- KOZMA BÉLA 1910: *A kunhalmok elhelyezkedése az Alföldön* Földrajzi Közlemények XXXVIII.
- NÁBRÁDI MIHÁLY szerk. 1984: *Debrecen utcanévei* Debrecen Megyei Városi Tanács VB Művelődési Osztály
- M. NEPPER IBOLYA – SÖREGI JÁNOS – ZOLTAI LAJOS 1980: *Hajdú-Bihar megye halomkatasztere I. Bihar* Bihari Múzeum évkönyve 5-27. oldal Berettyóújfalu
- M. NEPPER IBOLYA – SÖREGI JÁNOS – ZOLTAI LAJOS 1981: *Hajdú-Bihar megye halomkatasztere II. Hajdúság* Hajdúsági Múzeum évkönyve 91-129. oldal Hajdúböszörmény
- PAPP LÁSZLÓ 1996: *Debrecen környéke halmainak /kurgánjainak/ növényzete* in: Gyarmathy I. szerk. Dombok, halmok, kurgánok Dél-Nyírség-Bihari Tájvédelmi Egyesület kiadványa
- RÁCZ ZOLTÁN 1996: *Örökségünk. Gáborján, Hencida, Szentpéterszeg Bihari falvak I.* Rác Építészeti Iroda, Debrecen

- TÓTH ALBERT 1988-1990: *Szolnok megye kunhalmai I.-II.-III.* Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve
- TÓTH ALBERT 1996: *A kunhalmokról mai szemmel* TermészetBúvár 51. évf. 1996/1. 32-34. oldal
- ZOLTAI LAJOS 1938: *Debreceni halmok, hegyek...* Városi Nyomda, Debrecen
- ZÓLYOMI BÁLINT 1969: *Földvárak, sáncok, határmezsgyék és a természetvédelem /A Csörz-árok és az Alföld ősi növényzete/* Természet Világa 1969. 550-553.

### Kiegészítések

- DR. BUDAYNÉ DR. KÁLÓCZI ILDIKÓ-UNGVÁRI JÁNOSNÉ DR. 1997: *Tóció-kutatás pedagógus szemmel* in: dr. Orosz G. Tamás szerk. A Tóció-völgy környezeti állapota és természeti értékei oldal: 319-323. Magyar Humánökológus Társaság Tiszántúli Képviselőtársaság kiadása, Debrecen
- DR. BUDAYNÉ DR. KÁLÓCZI ILDIKÓ-UNGVÁRI JÁNOSNÉ DR. 1997: *Múltunk őrzői.* Módszertani-szakmai segédanyag Szerkő Egyesület kiadása, Debrecen
- DR. BUDAYNÉ DR. KÁLÓCZI ILDIKÓ SZERK. 1998: *Főhajtás a halmok előtt.* Módszertani-szakmai segédanyag Szerkő Egyesület kiadása, Debrecen
- DR. BUDAYNÉ DR. KÁLÓCZI ILDIKÓ SZERK. 1998: *Múltunk őrzői. A Nagysándorhalom és a Basahalom ismertetője* Szerkő Egyesület és a Magyar Humánökológus Társaság Tiszántúli Képviselőtársaság kiadása, Debrecen
- DR. BUDAYNÉ DR. KÁLÓCZI ILDIKÓ SZERK. 1999: *Múltunk őrzői. A Hegyeshalom és a Görbe-halom ismertetője* Szerkő Egyesület és a Dél-Nyírség Bihari Tájvédelmi Egyesület kiadása, Debrecen
- DR. BUDAYNÉ DR. KÁLÓCZI ILDIKÓ ÉS VITAI ANITA SZERK. 2000: *Múltunk őrzői. Hajdúböszörmény halmainak ismertetője* Szerkő Egyesület és a Középkerti Általános Iskola kiadása, Debrecen
- BUKA LÁSZLÓ 1997: *Gondolatsor a Tóció-menti halmok kapcsán* in: dr. Orosz G. Tamás szerk. A Tóció-völgy környezeti állapota és természeti értékei oldal: 267-297. Magyar Humánökológus Társaság Tiszántúli Képviselőtársaság kiadása, Debrecen
- GÁRDONYI GÉZA 1912: *A magyarországi halmok kérdéseihez* Arch. Ért.
- GYARMATHY ISTVÁN SZERK. 1996: *Dombok, halmok, kurgánok Hajdú-Bihar megye mesterséges kiemelkedései* Dél-Nyírség-Bihari Tájvédelmi Egyesület, Debrecen

NOVÁK LÁSZLÓ 1986: *Településnéprajz* Arany János Múzeum, Nagykőrös

PAPP LÁSZLÓ 1997: *Debrecen környéki halmok /kurgánok/ növényzete* in: dr. Orosz G. Tamás szerk. A Tóció-völgy környezeti állapota és természeti értékei oldal: 125-135. Magyar Humánökológus Társaság Tiszántúli Képviselőtársaság kiadása, Debrecen

PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS 1993: *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában* Karcag Város Önkormányzata, Karcag

POROSZLAI ILDIKÓ SZERK. 1996: *Ásatások Százhalombattán 1989-1995* Matrica Múzeum, Százhalombatta

POROSZLAI ILDIKÓ – VINCZE MAGDOLNA SZERK. 1998: *Százhalombatta története*. Kiállításvezető 1998 Matrica Múzeum, Százhalombatta

TÓTH ALBERT SZERK. 1999: *Kunhalmok. "Ti vagytok a mi katedrálisaink"* Alföldkutatásért Alapítvány, Kisújszállás

BUKA LÁSZLÓ

## A DOLGOK KÖZEPÉBE VÁGVA

Ami itt Debrecen „alatt” (ti. a lakott területeken kívül) kunhalmok dolgában fellelhető, az – szerénytelenség nélkül állítható – nagy ritkaság, nagy kincs. Ritka nagy kincs. Persze több szempontból is az, én most pusztán néhány nézőpontot tudok itt csak felvillantani, teljes szinkronban Végvári József rövidített tanulmányával, ahhoz mintegy adalékul is szolgálva (legalábbis ez az igyekezetem).

Hajdúböszörmény és Sáránd között a mai Tóció (szenny)csatorna mentén kb. 30 kilométer hosszan egy *halomsor* (kb. 40–50 „példány”!) húzódik, melynek „oldalnézeti képe” valójában egy szinte *végtelenített hullámsor*, (~sinus hullám) amely hangsúlyos észak–déli irányban követi, általában nyugati oldaláról a hajdan többre érdemesült vízmedret. Ebből egyébként Nagy–Debrecen (Józsa– Debrecen–Szepes) területére kb. 18 kilométernyi jut.

E halomsor téri formáját egyszerűsítésképpen (felülnézeti kép) egy egyenesnek fogom most fel. További folytatása déli irányban igencsak meglepő.

Derecske határában ugyanis ez az „egyenes vonal” radikálisan elfordul dél–nyugati irányba és valósággal „célbaveszi” Földes határát. A meglepetés persze csak most következik igazán: *Derecske és Földes között* (kb. 16,5 kilométer légvonalban) ma 23 *halom* (!) sorakozik egymás után, de nem akármilyen alak(zat)ban. „*Felülnézetből*” ugyanis egy *hatalmas kígyó*, illetve egy „*hullámozó kígyó*” (kígyózó hullám) testének pontjait adják ki a halmok. Természetesen ezt térképekről lehet csak így „elolvasni” (a formák üzenetét így is lehet olvasni!), fel kell tehát a magasba érte menni... *Kígyó forma* helyett persze *víz–hullámokat* is mondhatunk nyugodt szívvel.

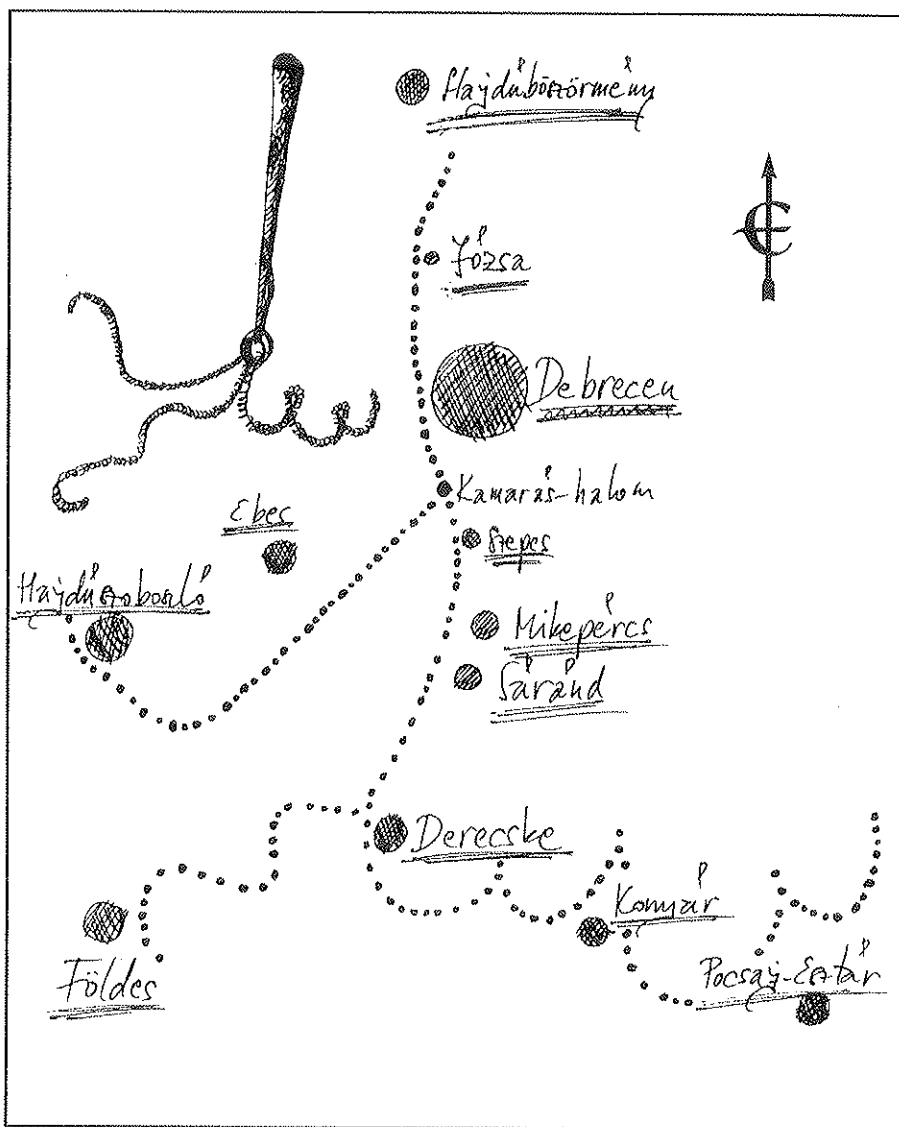
*Hullámok tehát mindenhol:*

1. *Oldalnézetből* hosszú *hullám–sor*, kiemelkedés kiemelkedést követ.
2. Minden *valódi halom* közelében természetes *vízmeder*, *valódi hullámokkal* (ér, patak, folyó, tó).
3. A halmok tetején állva jobban, messzebbre terjednek a *hang–hullámok*, ezért is használhatták ősidők óta *hírláncok* elemeiként is ezeket.
4. No és persze itt van az előbb említett *nagyméretű földábránk*, a *kígyó/víz–hullám halomsor* Derecske és Földes között.



Mindezek konkrét és tartalmuk által súlyos adalékok a *halom-hullám-szellem-halál (kígyó)* stb. sorban. Kifejtését lásd Végvári József mesteri tanulmányában!

Nézzük most meg ezt a hosszú, Hajdúböszörménytől Földesig tartó halomvonulat-formát egy rajzban!



Formailag legjobban talán egy ostorra hasonlít. „Nyele” a debreceni Tóció-menti, ez írásban bemutatandó halom-vonulat, „sudara” (szíjfonata) a Derecske-Földes közti kígyó/víz-alakú halom-hullám-sor.

Itt kell feltétlenül megjegyeznünk azt, amit e sorok írásakor vettem észre, ti. hogy ennek az „ostornak” nem csak egy „sudara”, de mindjárt három is van! A sablonos térkép rajzolata jól mutatja, hogy a téri értelemben vett „nyél” a debreceni Kamarás-halomnál véget ér, s lesz belőle itt két sudár. A nyugatra távolodó halomsor-ág az Ebes-Hajdúszoboszló (Hortobágy) irányt veszi fel. A délre haladó (~fő ág) irány Derecske határában újra kettéválk. A fő hullám Földes irányába halad, míg a keleti ág Konyár-Esztár-Pocsaj határaiban tűnik fel, ott 3/4-nyi körívek sajátos láncolatában (lásd az előző oldal vázlatrajzát!).

Ennek a gondolatnak a kibontása (ti. hogy a halmok nem véletlenül vannak a tájban „szerteszéjjel dobálva”, hanem határozott rendjük, s nem is akármilyen van!) nem ennek az írásnak a feladata, de reménység szerint soron következik ez is rövidesen.

Az „ostor”-forma kezdete, a „nyél” fogója, a halomsor kezdete Zelemérnél van, ahol ama bizonyos Attila, a hun király („Isten ostora...” ) neveltetési helyszínét sejteti egy nemrég felszínre került régi, halvány hagyomány. Így szól: „Attila Engaddiban született, Zelemérben nevelkedett és Dombegyházán lett eltemetve.”

Lehet-e egyébként az ősi város – szerintem jóval régebbi, mint ahogyan azt ma tanítják helytörténeti és történelmi tárgyú könyveink! – Debrecen történelmét a kb. 4000 (!) éves kunhalmok ismerete nélkül hitelesen megírni? Nyilván nem. Nem is szokták enélkül bemutatni. Csakhogy jókora általánosságokban említik ezeket a kiemelkedéseket, s soha nem ismertették még (Zoltai Lajos írásait leszámítva) részletesen az összeset, még neveiket sem. Mondhatnám: érthető okokból, hiszen még ma is rengeteg van belőlük a város nyugati, Tóció-menti területein. Talán sokan valahogy így gondolják: ez úgyis csak a régészeknek lehet érdekes. Ha egyáltalán nekik még az...

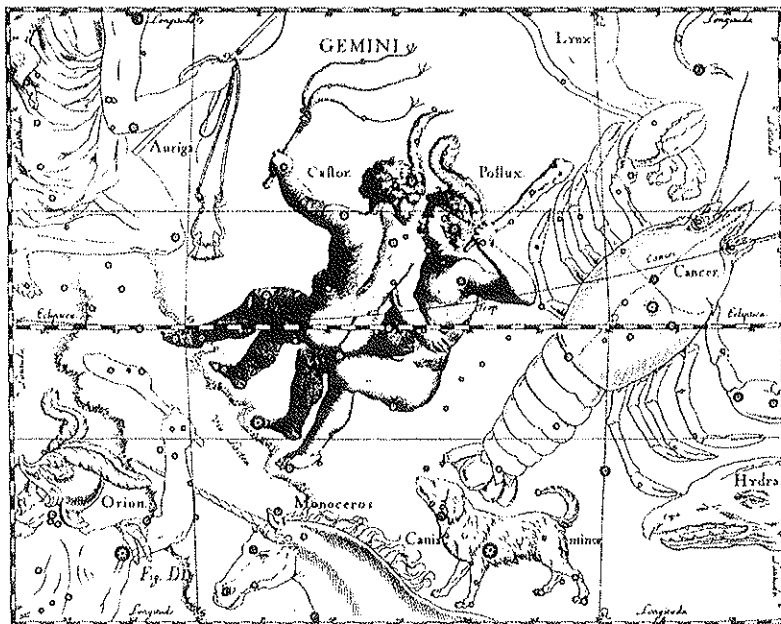
E tanulmány és maga ez a kis kötet is igényt tart arra, hogy a Tóció-menti kiemelkedéseket egy részletes „terepbejárás” segítségével is számba vegye, ismertesse, leírja bőszéggel a főbb tudnivalókat, s némelyek esetében egyéb – akár „eretnek” – gondolatokat, mondhatnám „érdekességeket” is ismertessen az érdeklődőknek a további kutatások irányait felvázolva.

# DEBRECEN VÁROSÁNAK TÓCÓ-MENTI MESTERSÉGES KIEMELKEDÉSEI

*Dombok, halmok, laponyagok, kurgánok, földvárak és  
hajdanvolt szent templomok még felismerhető helyei, romjai*

*Ezt vittük át a XXI. századba,  
avagy nekünk már csak ennyi maradt...*

Kalandozásunkat (fizikai-téri és szellemi értelemben egyaránt) északról kezdjük, a *halomsor-ostor* (Castor-nak, az Ikrek csillagkép egyikének is van egy ilyen harci eszköze fenn az égen..., az is háromágú...) nyelének fogójánál, s déli irányban haladunk tovább, a térképen tehát „felülről lefelé”. Útvonalunk Hajdúböszörmény, Józsa, Debrecen, Szepes, Mikepércs és Sáránd határaitban halad és vizsgálja a még vizsgálhatót, s kérdez rá a még rákérdezhetőre.



Írásunk főcímének megfelelően a Nagy-Debrecen határában lévő kiemelkedésekre összpontosít, de e fontos halomsor (~ostornyél) többi elemét is megmutatja.

Egy teljes „rendszer” (meggyőződésem, hogy az, még ha e felismerésnek még igen csak a legelején vagyunk, s „bizonyítani” nehezen tudnánk) minden elemét be kell ugyanis mutatni a tágabb összefüggések majdani érzékletes megértése végett. Nevezhetjük joggal ezt a folyamatot műhelymunkának is, abba lehet most betekinteni. Első lépcső, mire most rálépünk.

A teljes rendszer tehát nem csak Nagy-Debrecen határában van, ez a bevezető sorokból nyilván kiderült már, nagyobbik része ezen kívül, s ha az „ostor” három sudarát is figyelembe vesszük (már miért ne vennénk?), akkor jóval több is ennél.

A kiemelkedések végigjárásakor (a terepbejárás) alapvetően egy fő szempontom volt: a Tóció mentén, attól nyugati és keleti irányban is pár száz méteren belül a Tócióval fizikai-téri és szellemi kapcsolatban legyen.

Nézzük most már konkrétan a látványt, vegyük fel bakancsunkat és induljunk!

## I.

A Tóció-patak, erecske (ma: szennyvíz-csatorna) Hajdúböszörmény-Bodaszőlő település **Zelemér** nevű vasúti megállója közelében ered. Egy feltűnően hatalmas mélyedésben, völgyben gyűlik itt össze a téli hó elolvadása és a hosszú esőzések után a víz, majd a gravitáció hívó szavának engedve elindul lustán, csendesesen, szinte észrevétlenül dél felé, néhányszor tíz kilométeres útjára.

Meglepő gondolat lehet, de leírom, ami eszembe jutott a Zelemér névvel kapcsolatban. Zelemér „alatt” indul a Tóció útjára. Eredetileg ennek a kis vízfolyásnak nem lehetett pl. Zelem-ér, vagy ismerősebben hangozva: Szellem-ér, Selyem-ér, Sólyom-ér, stb. a neve?

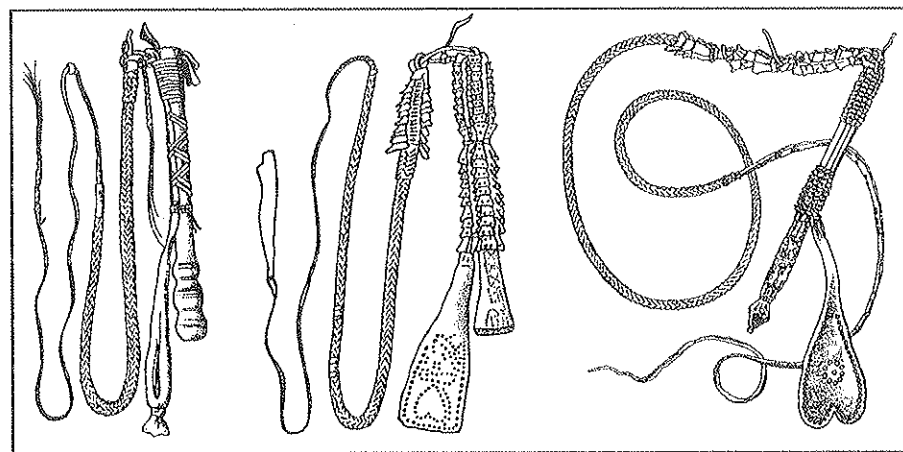
A zeleméri határ jeles helye egyébként tágabb környezetünknek, s nem csak azért, mert az UFO-hívők szeretett tája ez (villamosvezetékek és a rendkívül érdekes Mély-völgy területe feltétlen „okozói” lehetnek a jelenségnek, véleménynek, hitnek, persze az Árpád-kori templomrom is „húzza” a tekinteteket és a gondolatokat errefele...), hanem már őstörténelmünkben feltalálható, mint a nagy hun (királyi szkíta) király, Attila gyermekkorának egyik neveltetési-

nevelkedési helye! Zelemér – beavató hely. A zeleméri Árpád-kori templomrom és Balmazújváros közötti táj a „Zeleméri nagy pusztá”. Errefelé volt valahol Attila gyermek..., itt volt a SZELIEMI ÉRÉSE (Szántai Lajos érzékletes leleménye, szófejtése).

Említettem a híres Árpád-kori gótikus templom Csonka-tornyát (Debrecen és Kismarja is rendelkezik – sajnálatos módon – csonka tornyokkal a megyében...), amely szemmel láthatóan egy jóval ősből kunhalmon áll. A halom nevét sosem tudták, legalábbis a térképek készítői, de látszik, hogy a templom építése előtt annak tetejét szabályszerűen „leborotválták”, letarolták róla a földet. Javaslom most itt: a halom neve legyen ettől kezdve *Attila/Zeleméri* vagy *Csonka-halom*! A hozzátartozó Zelemér Árpád-kori falu a templomtól délre, a mai kukoricatáblák dombjain állt.

Előtte ered a völgyben a három(!) Tócsó-ág egyike, a keleti, a Nyírségből eredő vonulat. Lentről, a víz felől, nyugatról nézve a halmon álló templomra lenyűgöző látvány tárul elénk, egy hajdanvolt kor méltóságteljes alakja így, még lepusztultságában, csonkaságában is. A „csonka” szóról sok minden eszembe jut egyébként, nem csak a már említett tornyok... Hogy némi örömünk is legyen, jelzem, hogy a toronytól északra volt hajdan egy csárda is, neve: Irig(y)li-csárda.

Zelemér pusztában van egy téri értelemben vett „bűvös háromszög”, amely mélyen mesél a múltból, jó volna ma mondatait megérteni! A Csonka-toronytól/halomtól nyugati irányban, a Tócsó-patak túlsó partján, egy nagy ívű kiáltásnyíra (kb. 1 kilométernyire) egy jókora méretű kunhalom áll. A történelem nem változtatta meg jelentős méreteit. A „földpiramis” (dr. Zoltai Lajos igazgató-régész telitalálata ez a kifejezés, javaslom: használjuk ezt a szót sűrűbben!) a bodaszőlői bekötőút mellett áll, *Telek-halom* a mai neve. (Kérdés lehet itt is joggal: volt-e bármelyik halomnak eredetileg is neve, hány neve lehetett egy halomnak a történelem folyamán, miért van egy halomnak ma több neve is, illetve miért van sokszor több halomnak is ugyanazon, egyforma neve?) Könnyen megközelíthető Debrecen felől is. Felkapaszkodva rá nagyszerű kilátás nyílik róla pl. a Csonka-toronyra éppúgy, mint a távoli Debrecen szörnyűséges paneljaira (Újkert–Nyulás). Neve alapján (ti.: „telek”) települést, telkeket sejtethetünk a közelben, ha nem is a mában, de a múltban feltétlenül. Igen, a domb közelében, talán attól keletre (ez feltétlenül így tűnik!) és délre is házhelyeket gyaníthatunk, de: a „telek” szó mást is jelent (v.ö.: Végvári József „Ki se megyek, meg sem adom magam” című kötetének 35. oldalai fejtegetésével), pl. az ostor nyelet a sudárral összekötő szíj vagy madzag! Egy kis karika...



Karikás ostorok a Hortobágyról és (a középső) Biharból.

Uramisten! Nem is oly régen e hatalmas halomsorhoz egy ostorformát rendeltem, talán nem is véletlenül!? Meg kell itt jegyeznem, hogy téri értelemben vett nagy ostorunk és a *Telek-halom* kapcsolata egyelőre nem látszik „szinkronizálnak” (ti. a *Telek-halom* és a földvárak nincs összehangolt, direkt állapotban), nyilván egy következő logikai lépés itt is segíteni fog majd, reméljük!

A földvárat említve (ti. a téri háromszög déli csúcsa egy földvár!): a Tócsónak (neve a tócsa, tocsogó, de még a Tisza szavakat is eszünkbe juttatja) három eredő ága volt/van. A keletit említettük már. A középső, az északról jövő a *Telek-halom* közeléből indult el, ez volt a legrövidebb szakasz egyébként. A nyugati irányból jött talán a legtöbb víz („Mély-ér”), itt van mind a mai napig az alföldi megye egyik legnagyobb terepsüllyedése. A Mély-völgy és környezetének mai látványa is egészen szokatlan az alföldi szemeknek! (Feltételezem, hogy Attila korában e táj óriási „törénszer” is lehetett akár, melynek zsilipje valahol a földvártól keletre, a Tócsó vagy „Zelem-ér” partján lehetett...) Nem is olyan távol tőlünk az időben csárdák itt is álltak hajdan, jó kis környék lehetett..., csárda csárdát ért errefelé.

A három Tócsó-ág összefolyásának nyugati oldalán egy meglepően nagy, szántott kaptató, domboldal áll. Rajta, mintegy az egész nagy vizes tájat uralva, azt átlátva (ör-szerep!) állt a „*Vadászok sánca*” nevű hajdani, földből és fából épült vár. Ma már nem látszik belőle gyakorlatilag semmi, csak kissé más az itteni föld színe a környezetéhez képest. Szerencsére a földvár alaprajzát sikerült rekonstruálni. Ettől a ponttól, mint középponttól kb. 2 kilométernyi sugarú körív mentén hat halom is található, mintegy „holdjai” a földvár-égitestnek.

Csap Péter-halom  
• Teleki-halom

• Messzelátó-halom / Strázsza / Nagy / Széchenyi-halom

Névtelen-halom  
(laponyagok)

Telek-halom I.

Csonkatorony dombja – Zelemér / Csonka-halom



FV. Vadászok sánca

Homok-halom

Szőlő-hegy és Dinnyés-halom/hegy

Csegei-halom

Telek-halom II./Úti-halom

Halmos-domb  
Egyházasszent JÓZSA

Úti-halom

Figyelő-halom/Őr-halom

Józsa-laponyag

Kovács-halom/Kápolna-hegy

Névtelen-halom

Kőomladékos-domb / SzentPál

Tóció

Köves-laponyag / SzentPál TP.

Füle-halom

Rác-laponyag

Geszterédi-halom

Ornos-halom

Névtelen-halom

Névtelen-laponyag

Névtelen-halom

SzentVilhály-halom

DEBRECEN

Kokasló / Nagy S-halom

Hegyes-halom

Görbe-halom

Névtelen-halom

Köves-laponyag / Lombi

Nagytelekpart

Tetves-laponyag

Kondás-laponyag

Kamarás-halom

Basa-halom

Mogyorós-halom  
(Kamarás-halom II.)

Névtelen-halmok

Névtelen-halom

SZEPES

Szepes-halom II./Nagy Pércsi-halom

Kettős-halom

Dóczy-halom

Névtelen-halmok

Csuka-halom

Köseby

Lénárd-halom

SÁRÁND

Olajos-laponyag

Kettős-halom

Névtelen-halmok

Csuka-halom

Lénárd-halom

Ördög-árok 1. nyomvonala

Kondoros

Ördög-árok 2. nyomvonala



Ezek geometriai és egyéb összefüggéseinek feltárása csak ilyen elemi szinten indult el. Folytatás várható.

Ez tehát a „zeleméri háromszög”: keleten egy templomrom egy halom tetején, északon a *Telek-halom* és délen egy földvár. Mindet Attila neve keretezi. Az éltető víz itt háromirányú Tóció vizet jelent, azok összefolyását, egyesülését, s talán (feltételezés!) egy tóvá duzzasztást is. A Tóció három ága a háromágú osztort is eszünkbe juttathatja... Olyan ez a terület, ez a hely, mintha itt „kezdődne” valami, amit Debrecennek nevezünk..., mintha egy sűrűsödés, egy csomópont itt keletkezne, itt kezdene érlelődni, gyűlni, összeállni valamivé, ami egy várossá lesz néhány kilométerrel arrébb. Mitagadás, fura egy érzés ez, de egy, a templom mellett eltöltött Szent Iván (Virágos Szent János) éjjele után már így érzem. Bölcső ez a táj, egy nagy város bölcsője, „indítója”. Mintha itt „buggyanna elő” az, ami dél felé haladva várossá áll össze... Mindez hogyan lehetséges, mi ebből a valóság? – kérdez(het)i bárki teljes joggal. A választ „épp ésszel” nemigen tudja ma még senki. Ez persze nem jelenti azt, hogy a feltevés igazság-valóság nélküli...

Mielőtt ténylegesen folytatnánk utunkat dél felé, említsük meg még azokat a halmokat, amelyek a környéken állnak, de – talán – már nem közvetlenül a Tóció-patakhhoz kötődnek.

A fent említett földvártól kb. 2,5 kilométerre nyugatra van a *Csegei-halom* (másik neve: *Halmos-domb*), gyönyörű leletei, az ún. „hajdúböszörményi kincs” (1858), sajnos kevésbé ismertek. Ez a halom ma határhalom (ez utólagos funkciója lehet ezeknek a kiemelkedéseknek!) Hajdúböszörményt és Debrecent összekötő/elválasztó pontja a tájnak. Ez a halom egyébként a megye legmagasabbban álló mesterséges kiemelkedése (166 m a tengerszint felett). A határ régi árka és a mellette húzódó hajdani sövény/bokorsor vonulatának nyomai még ma is láthatók. Vajon meddig még?

A dombon ma gyümölcsfák és bokrok lepusztult nyomai jelzik e kis tér (szent hely!) különleges voltát, hajdani becsületét környezetéhez képest. Megközelítése ma kissé nehézkes, de talán ezért sem pusztult még el. A halom egyébként e táj vízválasztó pontja is, egy déli és egy északi tájat választ szét, köt össze.

A földvártól, mint egyfajta központtól kb. 4 kilométerre északra a hajdani Debrecen–Józsa–Hajdúböszörmény országút mentén (hajdan „Telek” út volt a neve!) látható a *Teleki-halom* (ma egy tanya van az oldalában, tetején krumpilisverem). Ismerős nevének további névváltozatai: *Török* ill. *Terek-halom*. A törökökre később majd újra vissza kell térjünk!

Ettől északra alig egy nyúl-ugrásnyira (kb. 200 m) áll a leghíresebb és ta-

valy óta „leghírhedtebb” böszörményi halom. Az első katonai felmérés (XVIII. sz. vége) *Strázsa-halom* néven ismeri. Mint ahogyan azt más halmoknál is láthatjuk, tudhatjuk, ennek is több neve van/volt/lesz:

– *Nagy-halom* (Terjedelmes volta okán indokolt ez! Nem is halom ez, inkább kurgán.)

– *Messzelátó-halom* (Nagy halomról messzire lehet látni! Látni pedig nem csak vízszintes irányokba lehet... Közelében állt hajdan a Messzelátó Csárda, nyomait sem láthatjuk ma már.)

– *Széchenyi-halom* (Ezt a nevet használja a mai világ. A gróf a város képviselőivel itt tanácskozott állítólag hajdan a Tisza szabályozásának következményeiről. Megjegyzem, kissé szkeptikusan: volt miről tanácskozniuk... Ma mit mondana?)

Ez a halom is határhalom volt hajdan, a hajdúböszörményi (mint hajdúvárosi) határ itt találkozott Szabolcs–vármegye határával még a XVIII. század végén is.

A tekintélyes halom (azt is mondhatnánk: a *Teleki-halom* párja, ikre) az 1999. év nyarán kétes hírűvé vált sajnos, mert majdnem elhordták az egészet, alig lehetett a homok kibányászását leállítani! A törvény pedig, amely a kunhalmokat védi 1997. január 1. óta él, tehát régebbi, mint a bűntény. A bűnösök persze védekeztek: ők nem hallottak róla..., ismerős gesztus ez a történelemből „kicsiben” éppúgy, mint „nagyban”!

Még valami: a felsorolt kiemelkedéseken túl a szűkebben vett környéken még kb. 4–6 névtelen kiemelkedés nyomát véltük felfedezni, ezek nem tartoznak szorosan vett témánkhoz. Sorsuk – úgy tűnik: törvény ide, törvény oda – megpecsételődött, azaz eltűnőben vannak. Beszántásuk folyamatban van már egy ideje. Egynek tudjuk csak a nevét, ennek íze miatt említsük itt meg: *Csap Péter-halom*.

Láttuk, a fent említett kiemelkedéseknek sok nevük volt/van. Más halmoknál is találkozunk ezzel a jelenséggel. A kiemelkedések nevének 100 %-os „beazonosítása” nem lehetséges. Nem úgy működik ez, hogy: egy halom – egy név, másik halom – másik név. De erről majd máshol és máskor.

Ideje mostmár Nagy–Debrecenbe észak felől megérkeznünk, vagyis *Debrecen–Józsa* mesterséges kiemelkedései következnek.

## II.

Józsára érkezve „besűrűsödnek az események“, vagyis igen-igen sok kiemelkedés (két templomrom, kb. 10 hegy(!), halom, domb és laponyag) helyszíne táru szemünk elé.

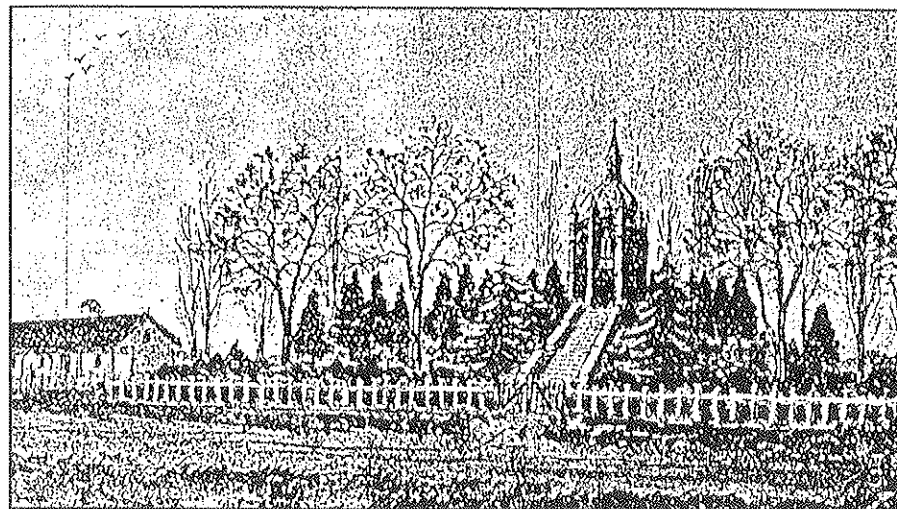
Keressük meg előbb a két templomrom helyét! A hajdani *Kismacs* (*Egyházasszentgyörgy*) falu – Szabolcs vármegyéhez tartozott! – *Szent György védőszent*ről elnevezett templomának helyreállított romjai (milyen bizarr kifejezés ez!) a mai miskolci út keleti oldalában láthatók nem éppen ideális környezetben. Ez a terület a régi hangzású Klastromparton van. (Meg kell röviden jegyez-nem itt azt, hogy ez a templomrom, aztán Monostorfalu és Dombostanya templomromjai és a hajdúsámsoni református templom egy kelet–nyugati vonalon „állnak fel“. Ezt a tényt a Ley-vonalakkal foglalkozóknak írtam most le...)

*Szent Györgynek* (~Tavaszi Győztes) van egy ősi (őszi) párja, aki *Úr Szent Mihály*. Ők ketten előszeretettel kötődnek sárkányokhoz, s le is győzik mindig azokat. A szentek napjai (április 24. és szeptember 29., a Bika és a Mérleg napjai, mindkettőben a Vénusz bolygó van otthon) a magyar hagyomány két igen jeles napja, egymás párjai. Úgy is mondhatjuk: e két nap a „kerete“ a legelőn való állattartásnak, ez a ki- és behajtás napja többek között.

Tartalmuk kifejtése nem ennek a dolgozatnak a feladata, de fontos tudatosítani, hogy e terület „iker-szituációja“ érhető itt tetten, s nyilván mélyebb értelme is számonkérhető lesz majd egykoron egy másik tanulmányban, mely e táj (a tér, a természet) élő voltát hivatott e sok szempontból halott világnak megmutatni.

A *Szent Mihályról* (az Utolsó Ítélet angyala ő) elnevezett templom (hajdan ez a terület már Bihar–vármegyéhez tartozott) maradványait ma már fellelni és megmutatni is nehéz, hiszen a tiszalöki vasútvonal vágányainak építéskor (1884) nagy részét megsemmisítették (ma sem járnának el másképp...). Józsától délre, az ú.n. „*Köves-laponyag*“ rejtő maradvékát, a hajdani Hosszúmacs nevű település egykori ékességét. A két település nemcsak nevük (Mac – ez vajon kapcsolatban lehet a macska nevű állattal, ha igen, miképpen? – kérdezem az Olvasót éppúgy, mint önmagamát) által, de védőszentjeikkel is elválaszthatatlanul összekapcsolódtak már a múltban is. Van ebben egyébként valami „mítikus“ is: egy település két összetartozó részét egy vízjárás választja el/köti össze. Ismerős példák szerte a világban...

Csak felsorolásképpen álljanak itt Felső-Józsa további jeles kiemelkedései: *Józsa-laponyag*, *Figyelő-Ör-Akasztó-halom*, *Kovács-Kápolna-Drágota-Macsi-halom*. Ez utóbbit „hegy“-nek is hívták annakidején... A „Drágota“ haj-



A Kovács-halom Macson, a Dragota család sírboltjával (Dr. Zoltai Lajos rajza)

dani családnév a Drákó (Draco – az északi pólus melletti égi sárkány neve) nevet rejtegeti magában, ami bizony Sárkány jelentésű. Vagyis Józsán éppúgy van egy „háromszög“ a térben, mint Zeleméren, csak itt az összefüggések még látványosabbak. Szent György, Szent Mihály és a Sárkány...

A Drágota-halomtól (ahol családi kápolna állt még a század elején, az 50-es évek tévesztése semmisítette meg) nyugatra, a Bondor-hát másik „oldalában“ is volt egy halom, nevét nem ismerjük, térképről még felismerhető.

A keleti józsai városrészben, Alsó-Józsán ilyen nevezetű kiemelkedéseket ismerünk: a *Szölő-hegy* és mellette a *Dinnyés-halom*. A két ízletes termés egy régi, mára jócskán elfeledett és elhallgatott „vallásalakulat“, a manicheizmus két szentsége, a bor és a kenyér jegyeinek (a mai kereszténység szentségeinek) analógiái. Tovább lépve a nevek világában: *Úri-halom*, *Homok-halom* (másik neve ennek is *Telek-halom*) és még 1–2 névtelen kisebb kiemelkedés a Tóció bal (keleti) oldalában. Beljebb, a nyíri részeken aztán újabb templomhelyekkel találkozhatunk és egyéb kiemelkedésekkel is, no meg az Ördög-árok egy látható szakaszával, de ígért irányunkat dél felé megtartjuk, s nem kalandozunk most másfelé. Majd máskor. Mint ahogyan majd át kell ezeket a titkokat (téri háromszögeket, sárkányokat, UFO-kat, Attilát, stb.) is gondolni, hogy feloldhassuk őket egy feltételezett, de már többször is érzékelt logikus rendben.

### III.

Debrecenbe érkezünk most, a Nyulas környékére. A közút (Debrecen–Miskolc, ma 35-ös számú országút) és a vasút kereszteződésénél vagyunk. Innen keletre, néhány száz méterre állt a *Füle-halom*. Ma kiskertek, meg a transzformátor-állomás területe van körülötte, rajta. Halomnak nyoma nem nagyon maradt..., csak a név.

A Tóció jobb (nyugati) oldalán, a régi Nyulas-csapszék magasságával egyvonalban volt a *Rác-laponyag*. Ma is érzékelhető még ez az enyhe kiemelkedés a régi földút mellett. Ettől még tovább, nyugat felé haladva állt a *Geszterédi-halom*. Innen aztán délnek fordulva érjük el az *Ormós-halmot* (Ormós József tímármesterről kapta mai nevét) és még egy névtelen halmot, mely a mai Metro Áruház mögött állt.

Ezeket elhagyva Debrecen belterületének határán, egy magaslaton állunk. A város leghíresebb, de méltatlanul és folyamatosan elhanyagolt halmán. A mai pontos neve: *Nagysándor József-halom*. 1849. augusztus 2. előtt pedig ez volt: *Kokasló-halom*.

Nézzük meg híres történetét kicsit bővebben!

A halom a Tóció-menti kiemelkedések legnagyobbjai közül való. „Kokasló” hajdani nevének okát senki sem kutatta, értelmét nehéz is megfejtani. Mindenesetre első ránézésre két állat (ti. a kakas és a ló) nevének furcsa ötvözetét, együttállását érezzük ki belőle. Ez a furcsa páros valami egymást kiegészítő hatalmas erőhatás egyensúlyát érzékelteti? Okát – egyelőre – nem igazán értjük, titok lengi körül.

A fent említett történelmi napon, 11 nappal a világosi fegyverletétel előtt e kiemelkedés tetején állott – állítólag – a majdani vértanútábornok Nagysándor József katonai sátra. A körülbelül tízezer főnyi, nagyon elfáradt magyar sereget Balmazújváros felől maga a cári hadsereg főparancsnoka Paszkevics muszka herceg és Konstantin császári főherceg kb. nyolcvanezer főre becsült hadoszlopa lepte meg. Két, egyenlőtlen erő egyenlőtlen küzdelme: ez volt a táj aznapi tragédiája. A hatalmas túlerő elől visszavonuló magyarok (~ló? Nyilas-Jupiter) délkeleti irányokban, Hajdúbagos–Konyár–Nagykerek–Nagyvárad–Arad útvonalon haladt végzet felé.

A hagyomány szerint Vámspércs hajdútelepülés református templomának tornyából maga Görgey Artúr figyelte az oroszoktól (~kakas? Halak-Jupiter) üzött magyar csapatmozdulatokat.

A csatát elvesztettük, a hősi halottak (kb. 150 lélek) földi maradványait egy régi névtelen (feltételezem, hogy egyfajta *Szent Mihály-halom* lehetett valami-

kor) kunhalomba helyezték. A halom tetején ma mauzóleum áll a Hősök temetőjében, a Csígekertben. Lehetne ennek is illő nevet adni! Például: *Hősök-halma*.

A csata emlékműve a *Nagysándor József-halom* tetején áll. A halmot az obeliszk miatt is legyalulták hajdan, mint a zeleméri *Csonka-halom*nál. Az obeliszk 8 méter magas, 1899. augusztus 2. óta áll itt.

A halomról ma csodálatos kilátás nyílik a panelvárosra, Debrecenre. Különleges ékessége ma a tájnak a halom szűkebben vett környezete. A fotók talán jól érzékeltetik azt a fajta keserűséget, amit az ember érez, ha arrafelé jár..., egyedül senki ne merészkedjen errefelé, hacsak nem akar „kalandokba” keveredni!

A balmazújvárosi úton átkelve a „Citrom-szigetre” (Nagysándor-telep) érkezünk. Itt, lakott területen belül(!) két kunhalmunk is van. Egy (névtelen) a telep északnyugati sarkában (Harsona utca) egy telek kertjében, míg a másik (*Hegyes-halom*) a Torockó és a Cimbalom utcák sarkán. Volt a balmazújvárosi út mellett is közvetlenül hajdan egy névtelen kiemelkedés, de az ú.n. Nyugati iparterületek létrehozásakor pillanatokon belül ez is megsemmisült.

Vajon mennyi és mennyi kunhalom pusztult el országszerte az elmúlt 100 évben?

A *Hegyes-halom*ra visszatérve: ez az egyetlen, majdnem ép halom, mely Debrecen lakott területén belül áll. Megvallom itt is őszintén, szinte hihetetlen az, hogy még nem hordták el az elmúlt évtizedekben! 1999. tavasza óta tábla is őrzi, melyet a halom tövében állítottunk fel figyelmeztetőül, akárcsak a *Nagysándor József- és a Basa-halom* mellett. A három tábla közül a *Nagysándor József-halom* mellett már másodlagosan felhasználták ismeretlen tettesek... Csak tippünk van, hogy ki is lehetett! „Megélhetési bűnözés...”

A halom mellett álldogálók, a halomról, s a múlttól gondolkodók, beszélgetők közé minden esetben előbb-utóbb megérkezik egy-egy környékbeli „őshonos” lakos és kérdés nélkül elkezd mesélni. Az őslakosok örülnek az „idegennek” és büszkék(!) erre a halomra, vigyáznak a táblára is. Hiszen a sajátjuk...

Legutóbb, mikor arra jártam, elbeszélgettem Geréb Antallal. Ő mesélte el nekem, hogy hogyan nézett ki a halom környezete a 60-as években. Akkor fakilátó, torony volt rajta. Annak előtte vasból volt ez az építmény, mely beton-alapokon állt, de 2–3 év múltán, mivel nagyon veszélyes volt, megváltoztatták az alapanyagát. Nagyon magas volt egyébként ez, úgy nézett ki, mint egy hatalmas gyertyatartó, egy tűz-torony... Lépcsőfokokon lehetett feljutni a tetejébe. Nyaranta „nagy élet” volt itt (~Fellini: *Amarcord*...). Körhintás, lakókocsis, vurtlis dárídó működött mellette, az emberek találkahelye volt néhány évig ez a kiemelkedés. Ma havas időben rajta szánkóznak a gyerekek és nincs más szerepe a környezetében. Nem gyűjti ma már össze az embereket. Néha

iskolásokkal teli busz áll meg mellette... Egyébként félő, hogy nyugati oldalán egyszer elindul a megbontott föld lefelé..., a mellette álló kis házacska veszélyben van, túlon túl közel került a halomhoz. Sok más halomhoz hasonlóan ennek sem ismerjük a belsejét, vagyis nem ásták még meg ezt sem a régészek. Talán jobb is..., jobb volna valamiféle műszerrel „belelátni“, s akkor nem kellene régészkedés címén elhordani az összes földet, mint azt tették már itt-ott...

Annak idején egyébként Nagysándor József erre a halomra is ágyúkat állíttatott fel a nyugat felől közeledő orosz csapatok felé irányítva azokat.

A telepet elhagyva a Kishegyesi úton a városközpont felé vesszük utunkat, mert itt, a Tócsa bal (keleti) partján is vannak halmok. A Lóskúti utcában kettő van, egymástól kb. 200 méterre, a tiszalöki vasútvonal új nyomvonalának építkezése hogy-hogy nem, ezeket nem dőzerolta el. Nevüket egyébként 1927-ben dr. Zoltai Lajos régész-igazgató adta az addigi névtelen kiemelkedésnek, mikor feltárást végzett rajtuk. Ekkor egyébként az ú.n. veresfestékes temetkezés nyomait, vagyis festett edénytöredékeket találtak csak itt.

Az északabbi a *László-halom*, amelyet a sepsiszentgyörgyi református Mikó-kollégium tanára, dr. László Ferenc emlékére neveztek el, aki az Olt-mel-leki erődsi őstelepeket tárta fel.

A halom igen rossz állapotban van, szántásnyomok mellett elhanyagolt szőlős is van rajta. A halom nagy veszélyben van.

A másik, szintén agyonhasznált halom tetején ház, udvar, telek. Nevét Szántay Aladár tiszteletére kapta (ti. *Szántay-halom*), aki debreceni bíró volt, s az 1860-as években először ismertette nyomtatásban a Debrecen körül talált ősi tárgyakat.

Visszatérünk a Nagy Sándor-telepre, s onnan folytatjuk utunkat déli irányban. A Vulkán-telepen egy földúton haladunk tovább, s néha behunyjuk a szemünket, hogy ne lássuk a környezetünket, mert olyan, amilyen. Nem szép.

A hajdani sporttelep ellopkodott nyugati kerítése mellett van egy újabb kiemelkedés. *Görbe-halom* a neve. Miért ez, ezt sem lehet tudni. Őva intünk attól a rossz reflexztől, ami ilyenkor általában „beindul“ a kutatók fejében, ti. az, hogy ha nem tudják egy halom nevének okát, akkor az a szokásos, bevett válasz, hogy biztosan ilyen nevű család élt a halmon, a halom mellett hajdan... Túlon túl gyorsan elintéződik ilyenkor a kérdés! Úgy gondolom, lehet ez is olykor jó válasz, de számomra igencsak gyanús a sok-sok ilyen típusú, talán mondhatni: „rövidzárlatos“ válasz. Ugyanis mindent ki lehet így magyarázni, gondolkodás nélkül. Ne adjuk fel abbéli emberi képességeinket, hogyha nem muszáj, ne használjunk sablonokat.

A majdani(?) debreceni ipari park kialakításakor nemhogy arra kellene vigyázni, hogy megmaradjon, hanem ezt a halmot is szerves részévé kellene tenni ennek a hatalmas területnek. Nem kizárt, hogy egy külföldi ez is érdekelhet... Nekünk, debrecenieknek ez a néhány teherautónyi földkupac az igazi múltunk, ezek a halmok a kincseink, s nem az esetleg bennük, alattuk lévő, dekára- kilóra mérhető színesfém mennyisége.

E furcsa nevű halmot dél felé elhagyva néhány száz méteren belül a földút mellett egy kis akácós tűnik fel, mellette-rajta tanya. Közelebb menve lehet csak látni, hogy mindezek egy jelentős magasságú névtelen halom tetején és oldalában vannak. Nagyon sok halom környékén ezt tapasztaljuk: iszonyú mennyiségű szemét, lepusztult élettér. Nagyon szomorú ez. Az ember nem is mer odamenni kérdezősködni, nézelődni, esetleg fotózni.

Tovább haladva egy „alig-domb“ következik a Tócsával párhuzamos utunkon. „*Köves-laponyag*“ ennek is a neve (Józsán is volt egy ilyen nevű terület, emlékszünk még rá?) 1–2 méter magas. A Határ úttól nyugatra, kb. a Határ úti iskola magasságában található. Sok téglá- és kötörmelék jelentkezik belőle és körülötte. Az 1924-es régészkedés (a Református Főgimnázium cserkészzeivel) egy kisebb templom döngölt agyagfundamentumát hozta itt felszínre. Téglafalai már nem voltak, csak össze-vissza dobált kövei. Zoltai Lajos szerint az Árpád-kori Lomfalva (1213), a későbbi Szentkereszt(teleke) falujának temploma állhatott itt egykoron.

Tovább haladva földi utunkon a Debrecen–Budapest országút felé még két további kiemelkedés nyomait vehetjük észre, s tehetjük fel gazdag listánkra: a *Tettes-* és a *Kondás-laponyagokét*. Mindkét kiemelkedés régóta szántott, de még szabad szemmel is láthatóak, s nemcsak régi térképekről.

## IV.

Áthaladva az országúton, majd a vasútvonalat is elhagyva, a szováti út mellett, a szepesi elágazásnál van Debrecen és a megye talán egyik legnagyobb és legmagasabb még meglévő kiemelkedése, az ú.n. *Kamarás-halom*. Óriási mérete okán is ez már nem is halom, hanem inkább a szkíta kurgánok méltó rokona. Ez az ősi kipesak-török szó sír-halom jelentéssel bír. Erre aztán méltán illik a „földpiramis“ találó jelző! Régebbi térképen errefelé két Kamarás-halmot is jelölnek, egymástól kb. 1,5 kilométerre. Mi lehet ennek az oka? Többféle válasz is létezhet. Az egyik pl. az, hogy a katonai felméréseket akkor (ti. az 1. számú katonai felmérés – XVIII. század vége, II. József korából) németek ill. osztrákok végezték, s precizitásuk ellenére sem érdekelte őket az, hogy mi a halmok



pontos neve, stb. Az is lehet, hogy egy név a település (pl. „Kamarás-teleke“) területére eső halmok közül sokakat jelölhet.

Ennél a halomnál eszembe szokott jutni az a régi elképzelésem, hogy Debrecen is joggal bemutatathatna végre egy halmot. Belülről. Hasonlóképpen, mint ahogyan az látható Vésztő–Mágoron és Százhalombattán is. Ez tehát egy „bemutató–halom“ lenne, egy szabadtéri múzeumi terület. Persze halmot nem lenne szabad „megásni“ és ezért végleg eltüntetni. Meg kellene viszont a „bekukucsálás“ lehetőségét teremteni!

Mielőtt a Szepes–pusztai halmokat járnánk végig, be kell az utunkból egy cseppet kieső, de az igen–igen jelentős és látványossá is vált *Basa–halom* mutatni, mely a Vértesi úton van, egy ipari létesítmény közvetlen szomszédságában.

Lássuk most tehát a híres *Basa–halmát*! Debrecennek két híres kiemelkedése van: a *Nagysándor József–halom* és ez. Egyikük sem a belső tartalma miatt lett jeles helye városunk történelmének, hanem a hozzájuk fűződő szomorú események okán. A *Basa–halom* Debrecen „szellemi határpontja“. A város lakott területének szélén, a Nagytemplomtól, mint középponttól kb. 4 kilométerre áll. Hasonló távolságban van a templomtól a *Nagysándor József–halom* is... Ezen a körön belül van ma is a város lényege, eszenciája, lakott területeinek zöme. „Akinék kódokét nem a Basahalmán belül vágta el a bába, – csak jött–ment.“ Vagy másképpen: „Igazi debreceni pógár, a Basahalmán belül vágta el a kódokét.“, – tartotta évszázadokig a civis mondás.

Mai nevét fájdalmas események után kapta néhány száz éve. Az azelőtti neve – ha volt olyan egyáltalán –, nem maradt fenn. Az a bizonyos esemény a XVII. században történt. Bartha Boldizsár krónikája szerint Rusztán török nagyvezér hordatta össze a halomtest földjét a környékbeliekkel. Bethlen Gábor e kiemelkedésen tanácskozott Murtéza basával 1629-ben. E halmon táborozva sarcolta meg kegyetlenül Szejdi Mehmed basa Debrecen 1660 tavaszán. A környék falvainak zömét (pl. Ebes, Szepes, Köteles, stb.) az ő vérszomjas hadserege pusztította el. Debrecen nem bántotta (azt majd később a „felszabadító“ nyugati seregek, németek és olaszok tették, mint keresztény jóbarátok...), mert a civis város gazdasága többet ért neki – joggal – egy hatalmas tűzvész látványánál (~Néró szindróma).

A halom persze jóval régebbi Rusztán idejétől. Zoltai Lajos régész–igazgató vezetésével 1906-ban az itteni ásatások hét méteres mélységben(!) fával fedett, de már régen kifosztott, több ezer éves sirt találtak, benne egy kinyújtóztatott halottal, aki feltehetően az ún. „gödörsíros kurgánok népének“ egyik gazdag harcosa lehetett, legalábbis ahogyan a régészek fogalmazzak.

Annakidején a török vezér feltehetően csak (legfeljebb) a halom méretét növelte meg vezéri sátrának helyet keresve a város szélén. Hérodotosz Történeti

Könyvei IV. Szküthika-jában azt írja, hogy „Mindezek után nagy dombot hordanak a sír fölé, s egymással versengve buzgólkodnak azon, hogy minél magasabb legyen a halom.“ A hagyomány a szkítákat illeti, de vélhetően még a török korban is egyszerű eszközökkel, pl. kalapokkal, kucsmákkal, süvegekkel hordták a halom tetejére a földet.

Az ásatásokra ma a halom közepén látható mélyedés emlékeztet.

Egyébként a környékbeli tanyák lakóit, ha kérdezi az ember a halmokról, akkor szinte mindenki úgy mondja: a halmokat a török emelte(tte) és a halmok neve is környékünkön egyszerűen csak „*Török–halom*“. A néphagyományban nagyon mély nyomokat hagyott a 150 éves sanyargatás, az azelőtti hagyományok egy jelentős része – úgy tűnik – sok helyen eltűnt, ill. annyira átalakult, hogy szinte felismerhetetlen (pl. a regölés hagyománya, vagy éppen a fokrendszeren alapuló vízgazdálkodás, stb.)

Ady Endre, aki városunk egyik híres lakója volt, fiatal korában „A délibáb üzenete“ című versében így emlékezik meg e halomról:

„*Basahalmától ős Péterfiáig / Ájer pezseg. Úgy hívják: Gondolat.*“

Az elmúlt években a halom és környezete megszépült. Köszönhetjük ezt civil szervezeteknek éppúgy, mint lelkes tanároknak, de a halom melletti telep vezetői, munkásai is hihetetlenül önzetlen módon „rásegítettek“ erejükkel a helyreállításra. Ezúton is köszönjük ezt Nekik!



*A Basa-halom (Andics Árpád fotóművész felvétele)*

A *Basa-halom* tehát egyelőre „megúsztá” az értelmetlen pusztítást, nem úgy, mint a tőle délre kb. 1 kilométernyire hajdan volt „*Mogyorós-halom*”, amelyre a szeméttelep emeletei telepedtek rá, s még csak emléke sem maradt a hajdani kurgánnak. Kár érte..., csak szép neve maradt meg.

Visszatérünk a *Kamarás-halom*hoz (emlékezzünk: ez az ostorunk nyelének egyik vége, a „telek” helyszíne!) és a szepesi bekötőúton haladunk *Szepes* felé, továbbra is délnek tartva.

## V.

Szepesen és Szepes-pusztán „rengeteg” kiemelkedés jelzi, hogy igencsak ősi helyen járunk. A Tóció hajdani szabad, parttalan folyása mellett szinte „halom-lánc-sorozat” áll. Egyes helyszíneken tényleg olyan a látvány, mint a géppuska sorozatra állításkor, mikor szinte szabad szemmel is látni, hogyan követik a lövedékek egymást. Egy sor(ozat)ra, egy ívre vannak itt felfűzve a kiemelkedések, nem is tudja az ember, mi mesterséges, mi – esetleg – természetes közülük.

Szepes igen elhanyagolt része Debrecennek. Talán a legelhanyagoltabb. A szennyvízelvezető csatorna és a repülőtér miatt itt régóta megállt az idő, nincs semmiféle fejlődés, fejlesztés. Néhány száz ember sorsára van itt hagyva. Őszintén mondom: szegény ez. Tessék idejönni, megnézni – mármint az illetékes uraknak/elvtársaknak, akik persze bizonyára nem itt laknak...

A kiemelkedések között vannak alacsonyabbak és szélesebbek egy valódi halomnál. Ezek az ún. *laponyagok*. Ezek is sírokat rejtenek magukban. A *Kamarás-halomtól* délnyugatra is van belőlük egy pár. Nevük ismeretlen.

A Szepesen található halmok neveit nem tudjuk. Viszont tudunk sok-sok nevet, melyek a szepesi határból valók, de nem tudjuk azokat „beazonosítani”, így itt csak a pusztá felsorolásra és a pontos térképmellékletre hivatkozhatunk. A Pósalaki-, a Sárga-, az Őr- és a Szepes-dűlők környékén ilyen nevű halmok vannak: *Korhány-*, *Ásott-*, *Dinnyés-*, *Kettős-*, *Vizes-*, *Szabó-*, *Szavar-*, *Kenyerés-*, *Bódog-*, *Balogh István-halom*.

És a *Sántakata-ülése* nevezetű. Ez utóbbi olyan határtalanul fontos, hogy a közeljövőben szükségesnek látszik feltétlenül a halmok és a csillagok viszonyát egy terjedelmesebb írásban boncolgatni, hiszen Sánta Kata maga a Nagy Kutya csillagképben tündöklő Szíriusz-csillaggal azonos és ő nem akárci... Ízisz például, vagy az Ebcsillag Ebes („Kutyás”) közelében...

Ezenkívül *Lós- és Sárga-domb*, *Ördögös- és Komlós-laponyagok*. Szép számú kiemelkedés!

Ne feledkezzünk meg még két szepesi kiemelkedésről! Az egyik a repülőtér oldalában, a hajdani (még a reptér előtti időkből származó) vasútvonal mellett áll. *Szepes-halom* a neve. A reptér mellett életveszélyes helyen van ez a halom, hiszen bármilyen repülőtéri fejlesztés útjában fog ez állni!

A másik kiemelkedés a mai vasútvonal és Szepes település között van a mezőn, ez a régi falu templomának helye. E falut is a török pusztította el annak idején, mint olyan sok más falut is.

Szepesen túl *Mikepércs* és *Sáránd* határai következnek, az itteni halmokat észak felől haladva pusztán felsoroljuk.

## VI.

Nagy-Debrecen déli határhalma a *Pércsi-halom*, más néven *Nagy Pércsi-halom*. Mérete tekintélyes, be van erdősítve, teteje ma csupa bozót. Róla nagyon szép a kilátás a fehér színű, fatornyos mikepércsi templomra és a teljes falura. A *Pércsi-halom* és Mikepércs között egy mélyebb, vizesebb terület húzódik, a Tóció és a Kondoros összefolyásának árterei. Igen megható a látvány, pl. tavasszal, a megszínezendő táj pl. a *Róka-halommal* mesészép.

Ígéretünkhöz híven soroljuk a neveket: *Róka-*, *Kettős-*, *Dóczi-*, *Csuka-*, *Szabó- és Lénárd-halmok*. Mellettük van még az *Olajos-laponyag* is. No meg legalább másik tíz kiemelkedés, amelyek rá vannak a térképre vezetve, de névtelenek. Számosságuk viszont lenyűgöző és több, mint elgondolkoztató.

Barangolásunk a Tóció és a Kondoros összefolyásától kissé délre fejeződik be. A közös meder már a Kösely vizét viszi tovább, immáron nyugat felé kanyarodva. Az észak-déli tengelyű Tóció és a mellette, főleg a nyugati oldalán sorakozó halomsor (~hullám-vonulat) menti barangolásunk itt ér véget.

Nem volt könnyű ez az út, pedig nem hegyet másztunk, nem folyót úsztatunk... Hosszú is volt (kb. 30 kilométer), fárasztó is, de a kb. 40–50 kiemelkedés elképesztő száma egyrészt nagy élmény, másrészt nagy feladat, ill. kihívás a gondolatok rendezésében.

Úgy írta egy Barátom hajdan több írásában is, hogy „B.L., aki »speciális eszközökkel« vizsgálja a halmokat.” Hát, mit lehet erre mondani? Talán azt, hogy még nem eléggé. Ezen írás keretein belül is csak érzékeltetni, sejtetni volt módomban, hogy nem csak dombokra fel és le a barangolás célja. Annál jóval több. Ezért is kértem meg Végvári József nyelvész Barátomat arra, hogy „még speciálisabb” (ezt már én fogalmazom) eszközökkel vizsgálódjon. Olvassuk figyelmesen és körültekintően értékes írását!

# MAGYAR HALOM<sup>1</sup>

## Adalékok a halom - hullám - szellem szóhármashoz

ÍRTA: VÉGVÁRI JÓZSEF

Fő kérdésünk: vajon szóra tudja-e bírni a tájat anyanyelvén a nyelvész, vagy bárki más, akinek anyanyelve magyar, és milyen határig? A címben jelzett három főnév összekapcsolását (Pap Gábor gondolata) egészen röviden a következők indokolják: a *halom* kitüntetett, szent helye lévén a földnek, egyúttal találkozási vagy sűrűsödési helye különféle fajtájú, lentől és fentről ható erőknek vagy sugárzásoknak, melyek *hullámszerűen* terjednek, vagy legalábbis ábrázolhatók és elképzelhetők ilyenekként. E sugárzások főleg *szellemi* természetűeknek tételeződnek, illetve az ember szellemiségére hatnak, sőt a halom önmagában is a fenti világhoz, a szellem világához köt vagy emel bennünket.

A három szó közötti nyilvánvaló hangalaki hasonlóság, és az e mögött rejlő tartalmi, lényegi összefüggések vajjon bonthatók, részletezhetőek-e tovább, és hogyan? Megközelítésünkben a fő kérdés nem az lesz, honnan ered egy adott szó, mivel ez a kérdés csak arra alkalmas, hogy a lényegről elterelje a figyelmet, hanem az: HOVÁ ÉS HOGYAN ÉPÜL BE? Ezzel visszatérünk Czuczor György és Fogarasi János alapelveihez, akik szótárukat (megjelent: 1862-74, a továbbiakban: CzF) a gyökök és szóbokrok rendszerére építették, a *magyar* szavakat lehetőleg a *magyar* nyelvből *magyarították*, amit a hazai magyar nyelvészet ma már nem ért és nem értékel. Ebben a vizsgálódási keretben célunk az, hogy megkeressük a három szó lényegi megfelelését kifejező gyököt vagy gyököket, és ezek köré legalább részlegesen felépítsük az idevonható szavak bokrát-csokrát. Kétségtelenül kulcsszavunkkal, a *halommal* kell kezdenünk (a CzF-ből vett idézeteket külön nem jelöljük). Mindjárt ennek szócikkében felfigyelhetünk arra, hogy CzF a legkritikább esetben „származtat” szavakat, helyett azt mondja: „hasonló hozzá” vagy „egy vele”, esetleg „rokona”. A hasonlóságokat természetesen észreveszi, még hozzá a nyelvek sokkal tágabb köréből veszi észre, mint újabb szótáraink. Gyöke HAL, és érdemes idézni ennek szócikkéből:

HAL, (1), elvont gyöke különféle családú származékoknak. 1) Magasságot jelent a *halom*, *halmoz* származékokban. 2) Folytonos előre menést, távolodásra

vonatkozik<sup>2</sup> ezekben: *halad*, *halaszt*, *halogat*. Mindkettőnek alapjelentése egy részről a lehellésben, tehát *h* betűhangban rejlik, másrésztől az *l*-ben, vagyis *el* szóban, melynek jelentése, mint tudjuk, a) mozgás, b) folytonosság, teljesség...

És akkor mi az -OM? Ebben a keretben természetesen nem lehet más, mint képző, i. *foly-am*, *szell-em*, *kör-öm* stb. Ha származéknak tekintjük, akkor HAL(om) vajon ige vagy főnév? CzF csak annyit mond, hogy „magasságot jelent”, de szófaji besorolásáról semmit sem. Ugyanakkor élesen elkülöníti a *halad* csoporttól – vajon jogosan teszi-e? El kell-e feltétlenül fogadnunk tőle? Láthatóan gondban vagyunk, de a segítség néha onnan érkezik, ahonnan nem is várnánk. Az angol nyelv egyik nagy szófejtő szótára (Klein) szerint a *hill* ‘hegy’, *column* ‘oszlop’, *culminate* ‘tetőzik, kulminál’, *ex-cel* ‘meghalad, túl-megy’ egyaránt az indoeurópai (továbbiakban: IE) \**qel-* gyökre vezethető vissza, melynek jelentése ‘kél, emelkedik, felmagasodik’. Vajon véletlenszerű a hasonlóság – mit hasonlóság, teljes egyezés! – az IE \**qel-* gyök és a magyar KÉL vagy KeL között? Ugyanebből a gyökből származtatják a *holm* szót is, mely a mai angolban ‘folyón vagy tavon található sziget’, de az ószászban még ‘hegy’, az óangolban ‘tenger, sziget, hullám’, óskandinávban *holmr* ‘sziget, kimagasló föld’ jelentésű. Érdemes még megfontolni a következőket: a) KeL szavunk mintha hangrendi változata lenne a HaL(ad) igének, ma mindkettőt finnugorból származtatják (a *hal-om* vajjon nem egyfajta *kel-és* a Föld testén, ahol nagyon ki-, vagy összegyűlik valami, és amelyen keresztül tisztulás mehet végbe?); b) a HaLoM viszont kapásból „szláv eredetű” mai szótáraink szerint, holott az oroszban nincs rokonsága a *холм* főnévnek, a magyarban (és az angolban) viszont láthatóan van; c) a halomkutatás angol klasszikusa, Watkins a halmokról beszélve az angol *mound* szót használja, melynek jelentései: ‘országalma, halom, határjelző kerítés v. sövény’, legalábbis a mai szótárak szerint. Csakhogy régebbi szótárakban e három jelentés még három különböző szóval társul, származtatásuk pedig rendre latin *mundus* ‘világ’; ismeretlen eredetű; óangol *mund* ‘kéz, védelem’ (Klein, Webster).

Tehát különös módon éppen a ‘halom’ jelentésű szó az, mely „ismeretlen eredetűnek” bizonyul a szigorú angolszász szófejtők szemében, bár megjegyzi azt, hogy a mai hangalak kialakulására talán hatott a francia eredetű *mount*, mely végső soron a latin *mons*-ra megy vissza, és jelentései: ‘hegy; felhág v. mászik vmire; meghág (nőstényt); lóra ül’ (mai angolban is *mounted police* ‘lovasrendőrség’). Vegyük most észre, hogy ‘emelkedés’ szavunk egyaránt jelenti a cselekvést meg a (földtani) magaslatot, és ebből úgy véljük, hogy CzF talán nem tiltakozna, ha fent idézett HAL szócikkben összevonnánk az első két értelmezést. Az is látható, hogy pontosan megvan az angolban a mi szavunk két jelentéstani összetevője: magaslat és haladás (emelkedés, ill. fel-

hágás), bár az angol beszélő ezt már nem érzékeli (hacsak nem tanult latint, vagy nyelvtörténetet). Ilyen szempontból „legárvább” az orosz холм, hiszen tovább nem bontható, sőt szóbokra, azaz rokonai sincsenek.

„A m. *halom* forrása nem határozható meg közelebbről...” írja mai szótárunk. Ez a megjegyzés túlföntül gyakran visszaköszön, sokszor ilyen alakban: „valamely közelebbről meg nem határozható szláv nyelvből (származik)”. Alig leplezett a valódi, nem tudományos, hanem világnézeti szándék: anyanyelvünk elszlávosítása. Ilyenkor valóban elgondolkodhatunk, vajon miféle harcászati megfontolások alapján lesz mondjuk *halom* szavunk „szláv eredetű”? Hiszen éppúgy lehetne „származtatni” a germán nyelvcsalád valamelyik tagjától, vagy akár „maradhatna” finnugor is, hiszen szócikkében CzF említi a finn *kallis* szót. Az is lehet, hogy az ószászok is a szlávból kölcsönözték, netán a szlávok az ószászból. Úgy látszik nem lehet szabadulni az állandó ide-oda kölcsönzés, szavakkal vagy egyéb szellemi javakkal, művészeti ábrákkal való házalás, batyuban ide-oda cipelés, „vándormotívumok” bűvös köréből, mely már rögeszmévé, sőt mi több: nyelvi és művelődéstörténeti tantervek alap gondolatává vált.

A HAL gyök szócikkéből azonban nem nyílik további út, legalábbis lát-szólag. Próbáljuk tovább indokolni, alátámasztani a fölfelé mozgás, illetve előre menés közötti kapcsolatot. Minthogy már amúgy is előre jeleztük az egyelőre még – hangtanilag, nyelviileg – nem bizonyított összefüggést a *halom* ~ *hul-lám* ~ *szellem* között, vagyis már utaltunk egy lehetséges H ~ SZ átmenetre vagy cserére, helyettesítsük be az utóbbi hangot a *halom* szó elejére, egyelőre feltevés jelleggel, utólagos igazolás kötelezettségével. Egy bűvész ilyenkor mondaná: „Vigyázat, csalog!” De nem kell megijedni. A H ~ SZ fölcserélődése szinte közhelyszerű az összehasonlító nyelvtudományban, olyannyira, hogy az indoeurópai nyelvészetben ma is kötelező jelleggel tanul erről minden bölcsészpalánta. Most főleg magyar példákat nézzünk:

|                                                    |                                                |
|----------------------------------------------------|------------------------------------------------|
| húny(ik) ~ szúny(ik), szun(dít)                    | hervad ~ sorvad                                |
| hamarjában ~ szaporán                              | sej ~ haj                                      |
| hápog ~ sápag                                      | hang ~ zeng, cseng                             |
| hámlik ~ számlík (rég. 'szántódik')                | hörpöl ~ szörpöl                               |
| heves ~ sebes                                      | kurkász ~ csürkész                             |
| Mihály ~ Misi, Miska                               | hurka ~ csurka                                 |
| angol <i>hip</i> ~ '1. csipő (fn.) 2. csipkebogyó' | csüng, csügg ~ ang. <i>hang</i> , <i>hinge</i> |

és így tovább, kevés gondolkodás után bárki folytathatja.

A H ~ SZ behelyettesítés eredményeként kapott *szalom* nincs meg nyelvünkben, viszont van *szalma*. Nézzük, mit mond róla szótárunk (érdemes teljes egészében idézni:

SZALMA, (szal-ma) fn. tt. *szalmá-t*; palócos ejtésekkel: *szaóma*, *szóma*, *szuóma*, *szaoma*. 1) A gabonák s egyéb pázsitfűvek neméhez tartozó növények felszálasodó sarja, szála... Hangra és jelentésre egyezik vele a csagatáj *szalman*, török uigur *szaman* (Vámbéry); továbbá a szláv nyelvekben átvette divatos *szalma*, s a gabnászárt jelentő német *Halm*, a latin *calamus*, *caulis*, perzsa *kalem*, arab *kalam*, szanszkrit *kalamasz*; ezek ismét oly szókkal állanak gyökhang-i rokonságban, melyek magasra meredést, nyulást, emelkedést jelentenek, mint a szanszkrit *kul* (halmoz); *kulan* (halom); német *Halde*, *Hals*; latin *culmus*, *culmen*, *collis*, *col-lum*; a magyar *szál*, *szár*, *halom* stb. T. i. a *h* egyfelül *k*, másfelül *sz* hangra szeret változni, nem csak a mi nyelvünkben, hanem másokban is, mint: *hörpöl*, *szörpöl*, *sorbet*; *horret* *szörnyed*; *hirtus*, *haarig*, *szörös*; *Horn*, *cornu*, *szaru*; *cor*; *Hertz*, szlávul: *szrdce* stb. Ennélfogva a fenn említett szókban a *hal*, *szal*, *cal*, *cul*, *kul* gyökök egy eredetre mutatnak, s egy alapfogalmat t. i. magasságot fejeznek ki. Minthogy továbbá a hangok átvétele az eredeti alaknak némileg elferdítése: tehát a magyar *szalma*, a német *Halm*, és latin *calamus* eredetibb alakok, mint a szláv *szlama*. A latin *stramen*, és német *Stroh*, mint a *sterno* és *streuen* igék származékai, a szalmának azon rendeltetésére vonatkoznak, mely szerint azt alomul használják, pl. a barom alá vetik, hintik; de maga az anyag eredetileg latinul: *calamus*, *culmus*, németül *Halm*, magyarul *szál* vagy *szár*. Végre mi ezen szó alakját illeti, az valódi magyaros, mint a *duzma*, *szuszma*, *tutyma*, *fityma*, *elme*, *eszme*, *isme*, *böszme* s több másokban.

Így már teljesen világos. Nemesak a H ~ SZ váltakozásra kaptunk újabb példákat, hanem megtudtuk azt, amit hiába kerestünk a HAL gyök, illetve címszó alatt: hogy a HAL tekinthető a SZÁR v. SZÁL gyök hangalaki párjának. mindkettőt egyesíti magában. CzF itt már összevonja a korábban még elkülönített, két HAL gyököt, amikor azt mondja: „oly szókkal állanak gyökhang-i rokonságban, melyek magasra meredést, nyulást, emelkedést jelentenek”. Ez természetesen közvetlen „beismerése” annak, hogy HAL-om és HAL-ad mégis csak összetartoznak, közösnek tekinthető a gyökük. Szótárunk innen már szépen vezet tovább bennünket, ha soravesszük a most említett további szavakat, illetve gyököket. Ezzel végső soron eljutunk egy SER/SAR gyökhöz<sup>4</sup>, mely anyanyelvünk igen sok szavát fogja csokorba, s egyúttal magyarázza is a közöttük fennálló kapcsolatokat: ide tartoznak olyan szavak, mint *sarjad*, *sarjú*, *serken*, *serény*, *sörény*. De menjünk tovább, s kérdezzük meg: vajon a *sar/ser* mintájára van-e *har/her* gyök, s arról mit mond CzF? A HER gyök első két jelentése, vagy inkább elágazása: 1) hímerő, here (vö. német *Herr*); 2) fűféle, csak összetételekben, pl. lat. *herba*, *lóher(e)*, *gólyahír*, *haraszt*, *csibehúr*, stb., vö. SAR, CSERJ; 3) hangok, mint pl. *hereg*, *herjó* 'fogoly' stb.; 4) helynevek gyöke, pl. *Herend*, *Herpály*, stb. A HAR gyök pedig, ugyanígy lerövidítve: 1) hangutánzó, pl. *harsog*, *haris*, *harkály*, *harang*; 2) indulatkitörés: *harag*, *harc*

stb.;... 4) terjedés, sarjadzás, cserje, erdőség a magyar *haraszt* és *haricska* származékban, német *Harz*, Erdélyben a *Har-aly* nevű vidék, talán a. m. Erdő-alj. E gyök összevethető a rokon *gar*, *ger*, *hor*, *her*, *karcz*, *sar*, *zsar* gyökökkel.

A SZAL gyök szócikkében nemcsak a *szalad-halad* párral, hanem a *száll* és *szél* szavakkal is találkozunk. Ez nemcsak azért fontos, mert a halmok tetején általában fúj a szél (sőt mintha egész éghajlatuk kissé eltérne a környezettől), hanem azért is, mert nyelvújítási *szellem* szavunknak ez az egyik forrása (a másik a *szellet*). És hát hogyan tartozna ide a *száll* ige is, hiszen a halom tetején mi mást csinálhatna *szellemünk*, mint hogy igyekszik még följebb emelkedni, *szállni*. Pontosan ezért emeltük a *halmot*, a természettel és a Teremtővel valamilyen csodás módon együttműködve, az Ő rendelését végezve; és persze ugyanezért mászunk föl rá. Bár testünk a halom csúcsán kénytelen maradni, *szellemünk szárnyra* kap, mert egészen természetes módon ez a szó is idetartozik, sőt maga a *szár-mazik* is. Ezt CzF nélkül is tudja minden magyar ember, még ha eddig nem is biztatták arra, hogy nyelvének szavait így módon rendezgesse magában. Inkább azt verték-verik bele furkósbottal, hogy az egyetlen „tudományosan megengedett” kérdés szavainkról: „Honnan (értsd: melyik, nálunk fejlettebb nyelvből) vettük?”

Érdemes ellenőrizni, vajon az indoeurópaiban is föllelhető lesz-e valami-féle kapcsolat az emelkedés és sarjadzás (növekedés) között. Ezzel folytatjuk a korábban elejtett szálat (még emlékszünk rá: azért kellett elejtenünk, mert a CzF szótár HAL szócikkéből csak úgy tudtunk tovább menni, hogy mintegy „megelőlegeztük” a H ~ SZ átmenetet). Számíthatunk arra, hogy most is több különböző szót, nyelvallapotot, esetleg nyelvet kell összevetnünk a belső megfelelések fölfedése érdekében. Indulásnak elegendő lesz egyetlen szócikk elolvasása a Klein-féle angol szófejtő szótárból (szögletes zárójelben az eredetiben természetesen nem szereplő magyar fordításokkal):

**culm**, fn. stalk, stem [(fű)szár, törzs]. – lat. *culmus* ‘szár, szalmaszál’, egy vele a gör. *καλαμος* ‘nád’, orosz *солома* ‘szalma’, óporosz *salme* ‘szalmaszál’. Vö. **calamary** [tintahal]..., **hulm** [szár, szalma], **shawm** [R. nádsíp]...

Rögtön észrevevesszük, hogy a *culm* hangalakja majdnem teljesen egyezik *halom* szavunkkal (vö. *kulminál*). *Szalma* szavunkat az akadémikus nyelvtudomány ugyanúgy szláv eredetűnek minősíti, mint a *halmot*, és ugyanaz a helyzet vele, pl. az orosz nyelvben: a *солома* főnévnek nincs szóbokra, tehát belőle ugyan képződik néhány szó (melléknévek, stb.), de másfelé nem vezet út, azaz nem tudjuk összekapcsolni sem a *halommal*, sem pedig a *szár*, *szál*, illetve *kel*, *halad*, azaz emelkedést, növekedést jelentő szavakkal.

Ha jól megnézzük a Klein-féle szótár fenti szócikkét, felsejlik, hogy itt valami súlyos, talán visszavonhatatlan dolog történik az indoeurópai nyelvekben. A mai angolban ritkának, szaknyelvinek számító *culm* szócikkében már nincs utalás a latin *culmen* ‘csúcs, tető’ szóra, holott a kapcsolat – legalábbis tartalmi szinten – még a középmeztéri latin-magyar szótárban is jelződik:

**culmen**... 1. orom, csúcs, (tető)gerinc... 2. *transl.* tetőpont; 3. *poet.* szár  
**culmus**... 1. szár, szalmaszár; 2. *transl.* kalász; 3. szalmatető (Györkösy)

Még hozzá oda-vissza jelződik: az első szóban a „költői kifejezésnek” minősített *szár*, a másodikban pedig a *szalmatető* jelentésekkel. Az angolban már csak részlegesen lehet e kapcsolatot fölfedni: nyelvtörténeti adalékokat, ritka vagy régies szavakat kell hozzá kinyomozni (mert pl. a mai angol *straw* ‘szalma’ egyáltalán nem ebből, hanem a *strew* ‘hint, szór’, végső soron pedig egy ‘leterít, nyújt’ jelentésű IE gyökből ered). Világosan tetten érhető itt valami, amit nyugodtan nevezhetünk elszervetlenülésnek, annak is talán az utolsó lépcsőfokáról van szó. De nemcsak Klein, hanem a híres Webster szótár is élesen elkülöníti a két dolgot, szinte már hivatkozva, mintha mondaná: „Itt ugyan van két szó, melyekben a felületes szemlélő hasonlóságot vél fölfedezni, de mi, modern nyelvészek, tudományunk teljes vértetében fellépve kimutatjuk, hogy a látszat csal, ez két teljesen különböző szó, hiszen ugyan mi köze lehetne egymáshoz a növényi szár vagy szál fogalmának a csúcs, vagy orom fogalmához? Nyilvánvalóan semmi, aki pedig mást mond, az műkedvelő. Legjobb esetben valamiféle másodlagos, metaforikus üggyről lehet szó, vagyis a szóképek körébe tartozik.” Itt már hat a Saussure-i (svájci nyelvész a 20. század elején) méreg: a nyelvi jel önkényességének, megállapodásszerű voltának, megmagyarázhatatlanságának tantétele, melyet ugyan külön bizonyítani már szükségtelen (érdekes, hogy már Saussure-nek sem kellett!), de állandóan jelezni kell azzal, hogy a „felületes szemlélő” (a nyelvészek kivételével minden halandó ide tartozik) számára hasonlóknak tűnő szavakat a szótárban teljesen és végérvényesen szétcsúszunk, elkülönítve kezelünk. Egészen odáig, hogy ma már a legtöbb szótárforgató azt mondja: „Lám, mennyi a felszínes hasonlóság a nyelvben! De hát közismert, mennyire logikátlan, irracionális a nyelv.” És ezzel a dolog el van intézve, az akadémikus pökhendiség, a szerves összefüggésekkel szembeni tehetetlenség, a megalapozatlan önhietség óriási diadalt arat; úgy tudja terjeszteni a hamis tudatot, hogy közben még folyton ki is tünteti magát érte.

A szerves összefüggésrendbe nemcsak a hangtani megfelelések tartoznak bele, hanem a külső hasonlóságon alapuló is. A halmok jellegzetesen KÚP alakúak, és e gyökkel Czuczor-Fogarasi nemcsak *hupa* szavunkat kapcsolja össze, hanem *kupa*, *köpu* sőt *kúp* és a KOP gyök révén a *koponya* szavakat is,



melyet a halommal éppen a *szellemiség* köt össze, van is ilyen nevű halom. De az indo-európai nyelvekben és „gyökeikben” erre már nincs utalás, mint ahogyan nincs utalás a növényi növekedésre sem, míg a mi nyelvünkben ez három irányból is megvan: *kel* – *haj-t* – *szár*.

E kitérő után lépünk vissza a *szalmához*, csak hogy fölmerül a kérdés: mit is akarunk mi tartalmilag ezzel a *szalmával*? A mai köznyelvben gyakran az ürességnek, értéktelenségnek a kifejezője, pl. *szalmát csépelni*, *szalmaláng* stb. A hagyomány azonban mást mond. Hova tettek (tesznek ma is?) szalmát – nem csak a természetes műveltségben élő népcsoportok (moldvai csángók), hanem még a XVII. századi angol úri családokban is? Két fontos helyre: a karácsonyi asztal alá és a szülő asszony alá, vö. angol (*lady*) *in the straw* R. (értsd: Régi nyelvhasználat) ‘gyermekágyas asszony’, szó szerint ‘hölgy a szalmában’, de ma már nem sok angol ismeri ezt a kifejezést, forrásaim közül csak a nagy oxfordi szótár közli, mint elavult kifejezést. És a Megváltó nem *szalmán* született? Nem csak a hagyomány, hanem nyelvünk is (főleg a nyelvünk!) erőteljesen tanúskodik arról, hogy bizony a *szalmán*, a Nap erejét őrző, színét idéző rendkívüli anyagon, illetve ennek közvetítésével átszűrődik, róla-belőle *származik* valami, ami eddig nem volt látható, csak sejthető, ami most testet ölt. A legmagasabb rendű *szellemiség*, maga az istenség ölt ilyenformán alakot számunkra: az Ige, a *szó*. A Tejút népi neve *Szalmásút*, a *szellem* útja, egyfajta szellemi út, és honnan *származik* ez a szalma? Ez bizony a *szérűről*, vagy ahogyan többfelé mondják a Kárpát-hazában, a *szűrűről*, amely valóban búzát szűrő hely, egyik régi szótárunk így is *magyarázza*. Ezek után már nem is kell csodálkoznunk azon, hogy SzűR és Szül nyelvünkben azonos hangalakúaknak tekinthetők, és ilymódon az angoloknak is meg tudjuk magyarázni a *be in the straw* ‘gyermekágyas’ kifejezést, hiszen ők már ezt nem értik: a nagy oxfordi szótár megmosolyogtató magyarázata szerint a szalma hintésének célja a vajúdó asszony kiáltásainak elfojtása (!) volt. Nyelvünket ugyanis nem azért kaptuk, alakítottuk ilyenné, hogy aztán véka alá rejtjük, mint azt a bizonyos gyertyát a jézusi példázatban, hanem azért hogy magasra tartva fényével bevilágíthassuk nyelv és valóság rejtettebb zugait is – más nyelvek és műveltségek rejtettebb zugait is. Akkor is, ha ezt a bevilágító, felvilágosító munkát más nyelvek beszélői nem igénylik, sőt kereken elutasítják, akkor is, ha hazai nyelvtudományunk, mai szótáraink ezt nem merik föl vállalni különféle politikai-eszmei, szakmai okok miatt.

A szalmának valóban jelentős szűrő hatását tartja számon a hagyomány. A szalma kiszűri, szétszórja, vagy elnyeli, tompítja a káros kisugárzásokat; eleink nemcsak azért *háltak szalmazsákon*, mert szegények voltak, vagy mert nem volt műanyag matracuk, hanem elsősorban azért, mert így tudtak

védekezni például az éjszaka különösen erős káros földsugárzás (vízerek), vagy szüléskor a még fejletlen újszülöttet fenyegető sokféle ártalom ellen. És persze cserélni sem csak azért kellett rendszeresen az ágyszalmát, mert nagyon összenyomódott, elporlott, hanem azért is, mert telítődött a kedvezőtlen sugárzásokkal (a szűrő eltömődik); figyeljünk fel egy régi szép szólásunkra: „Rossz szalmán aludt.” A mai ún. „bio-matracok” megkísérik visszacsempészni ágyunkba a szalmát, csak hogy a szivacsrétegek közé préselt szalma nem cserélhető. Ugyanilyen védő hatása van a gyapjából szőtt *csergének* is, nem csodálni való tehát az, hogy a szó első szótagja hangtanilag szintén idetartozik. Továbbá a szalma a *térként* is felfogható szérűről származik, ezt is, meg a *csergét* is leterítjük, hogy háljunk rajta. „Terítsd le a köpenyeged!” kéri Szent Györgyöt a Szeged környéki gyerekek mondókájukban – írja Molnár V. József.

A szalmát állatok alá is teszik, amikor neve *alom* lesz, e szó pedig csak az első mássalhangzó hiányában tér el a szalmától és a halomtól. A H mássalhangzóról nemcsak azt érdemes tudni, hogy SZ hanggal váltakozhat, hanem el is tűnhet (e látszólagos hangtani játékok kemény törvényszerűségeket takarnak, melyek fölfedezése javában tart). Az *alomról* régi szótárainkból megtudjuk, hogy eredetileg főleg a *sértések* alá tett szalmát hívták *alomnak*. És tovább pörgetve a dolgot, mire való az *alom*? hogy ember vagy állat aludjon rajta, tehát már *alom* szavunknál vagyunk. Engedtük, hogy a nyelv útján egymás mellé kerüljön disznó és álom, így most már nehéz megállni, hogy ne gondoljunk Emese álmára: ősanánk neve ugyanis éppen nőstény disznót jelent. Álomban termékenyíti meg őt a Turul (vagy *ráolt* egy már megfogant életre), s álomban tudja meg: nagy királyok anyja lesz. S az így megszülető gyermek neve természetesen Álmos lesz. Vajjon ezek után kezdetünk-e valamit *alma* szavunkkal? Már hogyan kezdetnénk! Csupán az Állatöv egy bizonyos pontjára kell képzeletben lépni, ahol együtt van a Disznó mint a Bika jegy keleti megfelelője, a már említett Szent György mint a Bika havának időbeli indítója (napja április 24), és az alma mint az élvezetek egyik sajátos megjelenítője (s ezzel a Bika-tulajdonságoké népművészetünkben). A nyugat-európai folklórban (ami nem népművészet!) mitől esik halálos *álomba* Hófehérke? Bizony mérgezett *almától*. A Teremtés Könyvében Ádám és Éva viszont éppenséggel felébred az *aLMától*, kinyílik az *eLMéjük*, tudatos lényekké válnak, tehát újra a *SzeLLeMnél* vagyunk. Az óriási jelentőségű dolog itt az, hogy a magyarok számára ezek az összefüggések már eleve adóttak az anyanyelvben, míg az angol, héber stb. nyelvekben nem adóttak, illetve csak részleges összefüggések mutatkoznak: angolban összeeseng *aPPL* ‘alma’ és *BuLL* ‘bika’, csak náluk az a nagy baj, hogy mással már nem cseng össze, és népművészetünkben képileg az alma nem képes megidézni a Bika tulajdonság-csoportot azon egyszerű – és

fölöttébb sajnálatos – oknál fogva, hogy nincs népművészetük. Hogy az Emesét álmában érő hatás milyen természetű, szépen kifejeződik Tóbiás Klára *Emese álma* című zománcképén: a turult Emese feje fölött ábrázolja, a madár szárnyaival mintegy körülfogja a fejét, vagyis tisztán szellemi, az eLMére ható erőként jelenik meg: Emesénk besugárzást kap, méghozzá a nemzetség talán legmagasabb szintű képviselőjétől. Hogy ezzel pl. Névtelen Jegyző milyen tökéletesen tisztában volt, mutatja az, hogy az Álmos nevet latinul *is* értelmezi; e nyelvben két jelentése van az *almus* melléknévnek: 1. tápláló, életető (innen a közismert *Alma Mater* kifejezés) és 2. jóságos, kegyes, szent. Érdekes, hogy latinban az alma ide köthető (MaLus), de az álom (somnia) hangtanilag már semmiképpen. Tehát a Névtelen leckét ad nekünk abból, hogyan kell anyanyelvünk segítségével értelmezni, megvilágítani a más nyelvekben már széthullott összefüggéseket, őt tehát nem lenézni kellene és gúnyolni állítólagos tájékozatlanságáért, hanem tanulni tőle. Ezt a nyelvet elsősorban nem arra kaptuk a Teremtőtől, hogy hamburgert vásároljunk a McDonald's üzletben, ostoba hirdetések adjunk fel, félművelt pénzemberekkel társalogjunk vagy a „Hupikék törpikéket” énekeltezzük zanzásítva *magyar* iskolában *magyar* énekórán, ezekre a célokra más nyelvek is megfelelnek. Természetesen erre is lehet használni, de főleg arra való, hogy vele a valóság mélyebb összefüggéseit értelmezni és megélni tudjuk.

Nem fog történelemhamisításnak számítani, ha föltételezzük: Emese éppen egy halmon töltötte az éjszakát, amikor ezt álmodta (egyébként is gondolhatjuk, hogy a főember és feleségének szállását aligha valami vízmosásban vagy egyéb mélyen fekvő helyen állították fel). A halmon – mely alakjával még a női eMLőt is megidézi – elpihelve (*csúcs ~ csöcs*) az Anyaföld tejével, teljességével töltekezhettünk. Mintha *szalmaszálon* szívnanék magunkba a Föld erőit, vagy azáltal „sütnénk ki” az ilyenkor teljesen feltöltött „akkumulátorokat” a Föld belsejéből: „A Szent György éjszakáján húzott harmat a föld erejét, zsírját, s az ég csillagfényét rejt” – megint csak Molnár V. József szerint. És bár Bika úr érzékeink felügyelője, valamilyen értelemben szellemiségünk is részt kérhet és kaphat a jóból, amit eLMe szavunk mássalhangzói jeleznek (testi élvezetek és bölcsesség nem zárják ki egymást). A *szellem* egyetlen mássalhangzóval több ennél, pontosan azzal, amelyből H lesz a *halomban*; ott fenn érzékeljük, sőt *halljuk* is a *szelet*, nemcsak érezzük, sőt azért mentünk fel rá, hogy meghalljuk, hogy egy kicsit meghaljunk, s aztán megtisztulván, rendeződve új életre *keljünk*. Ezt mondja el – és talán még egyebeket is – gyönyörűen a *halom – alom – szalma – álom – hullám – alma – emlő – elme* sorozat páratlan tömörséggel.

Külön is érdemes most már a *halom*, *hall* és *halál* összefüggését taglal-

ni. Az év jeles napján vagy éjjelén („szent helyén szent időnek” – Molnár V. József) a halomra kapaszkodik az ember ugyanazért, amiért búcsúba megy: hogy rendeződjön, hogy kiszűrje magából azt, ami rossz, romboló, visszahúzó. Lefekszik a földre, teste-lelke együtt rezeg a mindenséggel, de leginkább a föld rezgéseire fogékony ilyenkor. Olyan alkalom ez, amikor nem a látás, hanem a hallás (és tapintás) révén hangolódunk rá a mindenségre, mint a gyermek Vak Béla király a Zengő hegyen, aki látásától megfosztatván, képes volt pusztán hallás révén megszerezni – az évszázados tölgy lombja között susogó-zúgó szelet hallgatva – mindazt a tudást, melyet egy Turul-nemzetségbeli királytól megkivántak (Szántai Lajos). Nem is kell ezen annyira csodálkozni, ha meggondoljuk, hogy a keleti gyógyításban a fül ugyanúgy leképezi az egész emberi testet, mint a talp. A fülön át, amit tekinthetünk szűrőnek, de visszaverő-összegyűjtő tükröknek is, a világ teljessége jöhet át számunkra, ha pedig lefekve fülünket a földhöz szorítjuk, nagyon távoli, és halk üzeneteket is fogni tudunk, mert a földben sokkal gyorsabban terjed a hang (és egyéb rezgés is), mint a levegőben. Fennáll a párhuzam a talppal: mezítláb földön, főleg frissen szántott földön járva, nemcsak talpgyúrásban vagy -kenésben részesülünk, hanem a földterekkel is töltekezhettünk úgy, ahogy máskor soha. Ha talpunkkal tudunk valamilyen értelemben „fogni” rezgéseket, hullámjelenségeket, talán nem lesz túl nyakatekert gondolat, hogy a talpunkkal is „hallunk”.

Érdemes egy kicsit a hanghatásokkal foglalkozni. Térjünk vissza a fentebb már említett HuPa szavunkhoz, és vegyük most észre, hogy ez hangutánzó szó *is*. Gyöke pedig CzF szerint ugyanaz a hangutánzó HU, mint *hullám* szavunké: *huppan*, *hull*. A HU ráadásul disznók hajtására használt szó is (teljesebb alakja *hüccs*). E hangutánzó gyök három szempontból is fontos: 1) *p* hanggal kiegészítve a HUP gyököt és rokonait (*hupa*, *stb.*) kapjuk, tehát ilyen módon összekapcsolódik hanghatás és a halom alakja; 2) meglehet, hogy ez a *szél*nek is a hangja, hiszen hangalaki párja a SUH-og; kulcsszerepe van a *szellem* elemzésében, hiszen régi nyelvünkben *szellet* egyaránt jelentett szelet és szellemet, sőt ép anyanyelvi érzékkel a *szellemben* is észre kell vennünk mindkettőt; 3) aligha véletlen, hogy újabb utalást kapunk a disznóra (l. fentebb az *alomról* és a Bika jegyről írottakat). A HULL szócikkében CzF említi egy rejtélyes HOL gyököt: „...a közdivatú *holnap* időhatározóban is megvagyon. Régi jelentése: hajnal, reggel, nap kelte; továbbá, azon nap, mely a legközelebbi hajnal után következik... Gyöke vagy a fehérséget és fényességet jelentő *ho* (hó), (honnan 'halvány' is), minthogy reggel, hajnalban fényesedik, világosodik az ég; vagy hihetőbben, az emelkedés, kelés eszméjét kifejező *ho*, minél fogva *hol* annyi, mint kel v. köl, kelet, világ vagy nap kelte...”

Úgy látszik, érdemes volt rábízni magunkat Czuczor Gergely és Fogarasi

János bámulatos anyanyelvi érzékére, mert nemcsak egyenes vonalú előre haladás történik a *halom* mint jelenség vizsgálata közben, tehát nemcsak új meg új ágak, utak nyílnak a sokoldalú elemzés számára, hanem állandóan vissza is tudunk csatlakozni, föl-, illetve megerősíteni korábbi szempontokat és jellemzőket. Közismert, mekkora jelentősége van a halmon történő éjszakaizásnak, a napkelte bevárásának, amikor az imádkozással töltött éjszaka után a kelő nap fényében mintegy *feloldódik*, s egyben talán be is *oltódik*, a lélek; pl. a csíksomlyói búcsúnak ez a betetőzése (vagy *kulminációja*, de hát a fentebbi elemzésből következik, hogy ez nem is idegen szó a magyarban). Egyrészt arról van szó, hogy a *hullám* szóban feltételezett *hol* gyök szépen összefogja a már ismert emelkedés, kelés (kelet) eszméjét a fényesség (fényesedés) új képzetével. Másfelől a *holnap*, a *hajnal* bevárásával egyfajta hullámmozgás részesei is leszünk, amennyiben a nappalok és éjszakák váltakozása felfogható hullámmozgásnak – akár olyan értelemben is, mint a hanghullám, vagyis sűrűsödések és ritkulások váltakozásának. Persze nem egyenletes szinuszhullámot kell elképzelni, ennek amplitúdója és hossza is naponta változik – csak a két napéjegyenlőségi pontban lesz azonos – de mindenesetre olyan hullámmozgás, melynek napról-napra változó értékeit az önmagában szintén hullámményszerű fény alakítja, szabályozza.

A *halom* jelentéseinek eddigi tömör összefoglalása: 1. emelkedés, haladás, csúcs; 2. kelés (ami meggyűlik) a föld testén; 3. kúpalak, köpü, koponya; 4. növényi szár, sarj(adzás); 5. száll, szárny; 6. alom, szalma, szérű, szűrés (szigetelés); 7. álom, alvás, hálás, halál; 8. szél, lehelés, fűvás; 9. sertés, galamb, bika, Szent György; 10. szellem, elme, lélek; 11. alma, emlő, tej; 12. hallás, hanghatások, rezgések (felfogása), hullám; 13. kél, (ki)hajt, hajlat.

Végül a sok közül egy-két ígéretes folytatási lehetőségre hívnánk föl az olvasó figyelmét. A fentiekben a halmok működését erősen kötöttük a Bika jegyhez, az erre irányuló további elemzésnek feltétlenül foglalkoznia kellene az alábbiakkal: a) Mondáinkban, népmeséinkben a táltosok gyakran *bika* alakban küzdenek meg egymással, s ilyenkor a küzdelem halom tetején zajlik, vagy pedig két szemben lévő halomról lefutva ütköznek meg (talán éppen egy szérűn); b) bár a disznóra mint a Bika jegy keleti megfelelőjére több utalást is találtunk, szó sem esett a Galambról, mint idetartozó holdház-állatról, pedig hangtanilag is föltétlenül idevonható, olyannyira, hogy a *Columba* madártani nevet Klein a 'sötét színű' jelentéssel bíró *\*qel-*, *\*qol-* IE gyökből vezeti le, mely gyanúsán hasonlít a már tárgyalt *\*qel-* 'kél, felmagasodik' IE gyökökhöz. Ha pedig a szóvégi *-mb* hangcsoporton akadnánk fenn, az megtalálható a halom egyik rokonértelmű szavának, a *domb*nak a végén. Éppen a galamb az, mely népművészetünkben és dalainkban a leggyakrabban ábrázoltatik úgy,

hogy csőréből virágzó-leveledző ág *kél*, *sarjad*, *hajladozik*, *hajt* ki, ezzel mintegy tovább mondván a teremést, Pap Gábor szavaival élve.

A másik irányban magát a Bika szót volna érdemes elemezgetni. Szótáraink szerint forrása a török *bugha*, s véleményünk szerint a helyzet nagyon hasonlít ahhoz, amit fentebb a HUP gyök vizsgálata kapcsán tapasztaltunk, vagyis mintha megint összefonódna alak és hanghatás. Az előbbire sorolhatjuk a BOGlya, BUGolya főneveket, a BUK ~ BÓK gyökpárost (*bukkanó* mint KRESZ-tábla jelzése, *bókol* = *meghajol*), utóbbira pedig a *bógés*, sőt *búgás*. "Bika módjára bögő gémfaj", mondja CzF a bölömbikáról. *Búg* szavunk több érdekes jelentést fűz egybe: 1) (tehén, bika) bög; 2) malac hangját jelöli; 3) galambdúc; 4) (sertés) párosodni vágyik; 5) búgócsiga hangja. Ha tehát eddig hiányoltunk volna olyan szót, mely egyszerre utalna nemcsak a Bika jegyre, hanem az idetartozó másik két állatra, a Disznóra és a Galambról, akkor most láthatjuk, hogy ez a szó sem hiányzik nyelvünkben. Végül vegyük észre, hogy a hangbokrok szintjén BÚG nem más, mint HUP megfordítása.

Debrecen-Kismacs, 2000. március 4.

<sup>1</sup> Az *Élő táj* című kötetben hasonló címmel megjelent írás rövidített változata.

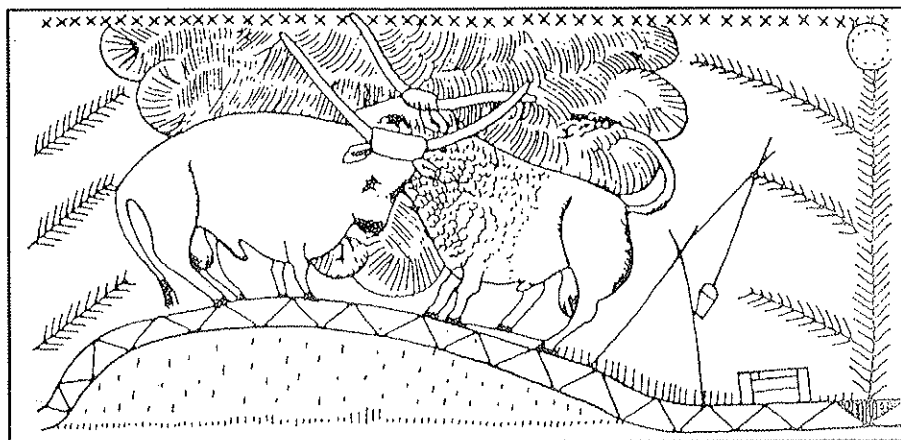
<sup>2</sup> A CzF-ből vett idézetekben nem javítottuk a legnyilvánvalóbb egyeztetési, helyesírási vagy nyomdai hibákat sem. Ezt akkor kell majd elvégezni, amikor a szótárt számítógépre vesszük. Ez a hatalmas munka hamarosan elodázhatatlaná válik, hiszen a mai napig az egyetlen szótár, mely törekszik anyanyelvünk alapvető jellegzetességeinek megragadására.

<sup>3</sup> Bármennyire is kapálózik az akadémikus nyelvészet az efféle – általa “véletlennek” vagy “felszíni hasonlóságnak” minősített – szópárok ellen, meggondolandó, hogyan és miért lehet két ily távoli nyelvben ugyanazon, rejtélyes kapcsolat a vadrózsa termése és a testrészt között, ráadásul hangalakban is csupán egyetlen, viszonylag könnyen magyarázható eltéréssel (H ~ CS). Ha pedig tovább nyomozzuk a testrészt utaló angol szót, eljutunk egy ‘hajlik, ívelődik’ jelentésű IE gyökhöz, ezen keresztül pedig az ószász *huvil* (ma *hill*) ‘hegy’, mai angol *heap* ‘halom, kupac’ főnevekhez. Ha pedig CzF-ben követjük *csípő* gyökét, kapjuk a *(hepe)hupa* összetételt. Minden út a halomhoz vezet, és nemcsak képletesen. L. még alábbi elemzésünket.

<sup>4</sup> Ugyanazon gyök, amelyre a *szirom* – *szírom* – *szellem* hármas is visszavezethető (szintén Pap Gábor gondolata). Semmiféle ellentmondásról nincs szó, e gyök nyilvánvalóan rendkívül “termékeny”, és sokféle elágazó.

<sup>5</sup> Sajátos körülmény, hogy a *halom* kapcsán előjön az írás képzete, vö. *kalamáris* R(égi magyar) ‘tintatartó’, de csak a magyarban, az angolban nincsenek ilyen szavak. Ha csak egyszer fordulna elő a halmokkal kapcsolatban, nem is említenénk, de l. az elemzést *Cserákja* című, előkészületben lévő tanulmányunkban.

<sup>6</sup> A gondolat fölvetéséért Szabó Antóniát illeti köszönet.



Táltosviaskodás ábrázolása szarusótartón, Sárrét. Szűcs Sándor nyomán

## AJÁNLOTT IRODALOM

(Összeállította: Buka László)

1. sz. kat. felmérés (1763–1787) 1:28800, Coll. XXIV. Sectiv XVII., XIX., XX. BUDAYNÉ KÁLÓCZY ILDIKÓ – UNGVÁRI JÁNOSNÉ: *Múltunk őrzői*, Módszertani-szakmai segédanyag a NAT környezeti nevelési közös követelményének teljesítéséhez. A Szerkő Egyesület Egy iskola–egy kunhalom projektje 1996–ban, Debrecen, 1997.

BUKA LÁSZLÓ: *Gondolatok a Tóco–menti halmok kapcsán*, in: A Tóco–völgy környezeti állapota és természeti értékei, Debrecen, 1997. Szerkesztő: dr. Orosz G. Tamás

BUKA LÁSZLÓ: *Gondolatsor arról, amit alig ismerünk, s mégis szülőföldnek hívunk I–III*, in: Szókimondó, Hajdúszoboszló kulturális havi folyóirata, 1996. április–június

BUKA LÁSZLÓ: „*Ha fölülök a fekete–halomra*“, *Lista egy most kinyíló szépséges–szép virág szirmairól, avagy dombok, halmok és alföldi hegyek név–csodái*, in: Főnix 9. Debrecen, 1999.

BUKA LÁSZLÓ: *Kilátások „halom–ügyben*“, in: Szókimondó, Hajdúszoboszló kulturális havi folyóirata, 1996. augusztus

BUKA LÁSZLÓ: *Kun–halmaink neveiről*, in: Szókimondó, Hajdúszoboszló kulturális havi folyóirata, 1996. július

BUKA LÁSZLÓ: *Kun–halmok: mesék és történelem*, in: Szókimondó, Hajdúszoboszló kulturális havi folyóirata, 1996. szeptember

R. BAUVAL – A. GILBERT: *Az Orion–rejtély, A piramisok titkának megfejtése*, Alexandra, Pécs, 1999.

*Dombok, halmok, kurgánok*, Hajdú–Bihar megye mesterséges kiemelkedései, A Dél–Nyírség–Bihari Tájvédelmi Egyesület kiadványa, szerkesztette: GYARMATHY ISTVÁN, Debrecen, 1996.

*Élő táj, Válogatott írások természetről, térről, teremtésről*, szerkesztette: BUKA LÁSZLÓ, Dél–Nyírség–Bihari Tájvédelmi és Kulturális Értéktörző Egyesület kiadványa, Debrecen, 2000.

FERENCZI IMRE: *A török küzdelem emléke Hajdú–Bihar mondahagyományában*, DMÉ 1962–64. Debrecen, 1965.

*Főhajítás a halmok előtt*, Módszertani–szakmai segédanyag a NAT környezeti nevelési közös követelményének teljesítéséhez a Szerkő Egyesület Egy iskola–egy kunhalom projektje, 1997/98–ban, Debrecen, 1998. Szerkesztette: BUDAYNÉ KÁLÓCZY ILDIKÓ

- Goldschatz der Skythen in der Eremitage* Verlag Artia–Prag. „Sowetskij chudoshnik“ – Leningrad, text von MICHAEL ARTAMONOV
- Lakóhelyünk Józsa*, Honismereti munkatankönyv a józsai általános iskolák 4–8. évfolyamai számára, Debrecen–Józsa, 1996.
- LÉVAI BÉLA: *Józsa története a földrajzi nevek tükrében*, Különlenyomat a Múzeumi Kurír 37. Számából, Debrecen, 1981.
- LÉVAI BÉLA: *Józsai krónika*, A Debreceni Szemle (Debrecena Bušteno) külön-száma, Debrecen–Józsa, 1990.
- LÉVAI BÉLA: *Régészeti és településtörténeti adatok Józsáról*, Különlenyomat a Hajdúsági Múzeum VII. évkönyvéből, Hajdúböszörmény, 1990.
- M. NEPPER IBOLYA – SÓREGI JÁNOS – ZOLTAI LAJOS: *Hajdúsági halmok*, Hajdúsági Közlemények 8. Különlenyomat a Hajdúsági Múzeum Évkönyve IV. Kötetéből, Hajdúböszörmény, 1981.
- RADNAI MIKES: *A dombegyházi Attila–hagyomány új megvilágításban*, Békéscsaba, 1981. Kézirat gyanánt
- RÉVÉSZ IMRE: *Etel laka, vagyis Attila hun király birodalmi székhelye*, Történelmi vizsgálat, Debrecen, 1859.
- SZABÓ LAJOS: *Debrecen helynevei, 100 helynévnek történeti, szájhagyományi és szónyomozási magyarázata*, Debrecen, 1865.
- SZÜCS ERNŐ: *A debreceni csata 1849. augusztus 2.*, Debrecen, 1998.
- VARGA ANTAL: *Hol állott Attila birodalmi fővárosa Priszkus követsége idejében: 449-ben?*, Gyoma, 1909.
- VÉGVÁRI JÓZSEF: „*Ki se megyek, meg sem adom magam*“, *Ősvallásunk nyomai egy népdalban*, Főnix Könyvek 8., sorozatszerkesztő: Farkas Zoltán, Debrecen, 1998.
- ZOLTAI LAJOS: *Debreceni halmok, hegyek, egyéb...*, Debrecen, 1938.
- ZOLTAI LAJOS: *Leletek, romok, régi följegyzések, Barangolások Debrecen határában*, Debreceni Képes Kalendárium XXIV. Évf. 1924. 65–73.





*A Basa-halom*



*A Hegyes-halom*